

RÓMAI *VICUS* BUDAÖRSÖN

RÉGÉSZETI TANULMÁNYOK

Szerkesztette:
OTTOMÁNYI KATALIN

Írták:
Ottományi Katalin
Gabler Dénes, Maróti Éva, Merczi Mónika, Mráv Zsolt,
Rupnik László, Sey Nikoletta, Torbágyi Melinda

Budapest, 2012

A kötet megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap Igazgatósága
Budaörs Város Önkormányzata
Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága
Magyar Tudományos Akadémia

Borítókép:

Légifotó a félköríves, nyugati házsorról

Hátsó borító:

Pannoniai trombitafejes fibula (Kr. u. 1–2. század)
Kora római festett pohár
Nagy Constantinus érem előlapja, császárféj ábrázolással

ISBN 978-963-9911-38-3

© A szerzők és az Archaeolingua Alapítvány

2012

Archaeolingua Alapítvány
1014 Budapest, Úri u. 49
www.archaeolingua.hu
Felelős kiadó: Jerem Erzsébet

Borítóterv: Jerem Erzsébet és Hős Gergely

Nyomda: Prime Rate Kft

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Ottományi Katalin RÓMAI VICUS BUDAÖRSÖN	9
Gabler Dénes A BUDAÖRSI TERRA SIGILLATÁK	409
Maróti Éva PECSÉTELTELT KERÁMIA BUDAÖRSRŐL	455
Merczi Mónika A BUDAÖRS-KAMARAERDEI-DŰLŐBEN FELTÁRT RÓMAI VICUS FIBULÁI	455
Mráv Zsolt KORA CSÁSZÁRKORI MILITARIA A BUDAÖRS-KAMARAERDEI-DŰLŐI VICUS TERÜLETÉRŐL	529
Rupnik László RÓMAI KORI VASTÁRGYAK BUDAÖRS 2. LELŐHELYRŐL	553
Sey Nikoletta BRONZTÁRGYAK A BUDAÖRSÖN FELTÁRT RÓMAI KORI TELEPÜLÉS (2. LH.) TERÜLETÉRŐL	585
Torbágyi Melinda A BUDAÖRSI RÓMAI VICUS ÉREMLELETEI	603

A BUDAÖRSI TERRA SIGILLATÁK

2002-ben és 2003-ban a Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Budaörsön, a Pistáli-rétet átszelő Hosszúrét-patak északi oldalán megelőző feltárást végzett, Ottományi Katalin vezetésével. A mintegy 14 ha-nyi feltárt területen 2200 objektum került elő: házak, gödrök, tűzhelyek, sírok.¹ Bár számos őskori (a neolitikumtól a vaskorig) régészeti kultúra telepjelenségeinek, valamint avar és Árpád-kori gödröknek a kutatására is sor került, a munkálatok legfontosabb eredménye a késő-*latène*- római császárkori eraviszkusz telep feltárása volt. A *vicus* – amelyben több kőépületet is sikerült feltárni – élete a Kr. e. 1. század második felétől a Kr. u. 4. század végéig folyamatos.

A telepobjektumok ill. a kora-császárkori sírok keltezése, valamint az eraviszkusz telep kereskedelmi kapcsolatainak alakulása szempontjából döntő a *terra sigillaták* tanuvallomása. A feltárások során 953 *sigillata* került elő. Ezek közül a középső Augustus-korra keltezhető példányokat már korábban publikáltuk²; felbukkanásuk hátterében az északkelet-pannoniai területek – római birtokbavétele előtti – sajátos itáliai-eraviszkusz kapcsolatrendszerére utalunk, amely a bennszülött arisztokrácia megnyerését szolgálta³.

A 953 *sigillata* közül

626 relief díszű

327 díszítetlen ill. barbotin díszű.

A leletanyag műhelyenkénti megoszlása a következő:

Itáliai (a korábban közölt darabokkal együtt) 39 db

Dél-galliai 102 db

Közép-galliai	168 db
Rheinzauberni	505 db
Westerdorfi	30 db
Rheinzauberni/ Westerdorfi	18 db
Pfaffenhofeni	9 db
Észak-afrikai	6 db
Meghatározhatatlan apró töredék	86 db

ITÁLIAI SIGILLATÁK

A budaörsi feltárások során aránylag sok itáliai *sigillata* került elő. Arányuk 4 %. Ezek közül két – középső Augustus-kori – északitáliai példányt (Consp. B 1.7 ill. Consp.12.5 formájú edényt) Pannonia határainak a Dunáig történő kiterjesztése előtti időszakra kelteztünk. A többi itáliai *sigillata* megoszlása:

Relief díszű áru 1 db

(Drag. 29/37 formájú)

Észak-itáliai (póvidéki) applikált ill. barbotin díszes áru

A formacsoport (Consp.20) 1 db

B formacsoport 35 db

Ezek közül

Consp. 39 formájú 5 db

Consp. 43 formájú 1 db

Consp. 39/43 formájú 29 db

A dombordíszes itáliai edény ritka Pannoniában, sőt általában a Dunavidéken is. A Drag. 29/37 formájú példány az ún. késő-itáliai *terra sigillaták* csoportjába sorolható⁴; e típusok műhelyei részben Pisában működtek (via Santo Stefano, Isola di Migliarino)⁵.

A budaörsi edény – bár formája és díszítő motívumai a pisaiakéval megegyeznek – minőségi jegyei eltérnek azokétól. A budaörsi edény jobb minőségű,

¹ OTTOMÁNYI K.: Budaörs, Frank-tanya (Kamaraerdei-dűlő). In: Archaeological Investigations in Hungary 2002. Budapest 2004, 185–187; OTTOMÁNYI K.: Budaörs, Frank-tanya (Kamaraerdei-dűlő). In: Archaeological Investigations in Hungary 2003. Budapest 2004, 168–170; OTTOMÁNYI K. – MESTER E. – MRÁV Zs.: Antik gyökereink. A budaörsi városi régészeti kiállítás gyűjteménye. Budaörs 2005; OTTOMÁNYI, K.: Römerzeitlicher Vicus in Budaörs. Balácai közl. 9 (2005) 361–374; OTTOMÁNYI, K.: Die spätlatènezeitliche-römische Siedlung von Budaörs. ActaArchHung 56 (2005) 67–132; OTTOMÁNYI K.: Mintásan festett kora római kerámia a budaörsi és a pátyi telepről. ArchÉrt 130 (2005) 353–103. Az ásatáson előkerült jelentősebb leletekhez l. még MRÁV, Zs.: Ringknaufschwert und Lanzen aus einem römerzeitlichen Wagengrab in Budaörs. Die Waffengräber der lokalen Elite in Pannonien. ArchÉrt 131 (2006) 33–73; MRÁV Zs. – OTTOMÁNYI K.: A pag(us) Herc(ulius) és vicusainak Terra Mater ol-tára Budaörsről. Specimina Nova Univ. Quinqueecclesiensis 19 (2005) 71–118.

² GABLER, D.: Augusteische Sigillaten in Budaörs. Italischer Import in der vorrömischen Zeit im pannonischen Raum. ActaArchHung 56 (2005) 140–145.

³ Uo. 160–167.

⁴ MEDRI, M. 1992. Az egyes motívumokhoz l. a katalógusrészt Nr.1. Az edény rövid leírását és fényképét l. GABLER, D.: Un esempio di commercializzazione: le province danubiane. In: Territorio e produzioni ceramiche. Paesaggi, economia e società in età romana (a cura di S. Menchelli e M. Pasquinucci) Pisa 2006, 373, fig. 8.

⁵ MENCHELLI, S.: Ateius e gli altri: Produzioni ceramiche in Pisa e nell'ager pisanus fra tarda repubblica e primo impero. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa 25 (1995) 333–350; MENCHELLI, S. – VAGGIOLI, M. A.: Terra sigillata italica. In: M. Pasquinucci (a cura di): Il fiume, la campagna, il mare. Reperti documenti immagini per la storia di Vecciano. Pontedera 1988, 95–113; MENCHELLI, S.: Terra sigillata pisana: forniture militari e „libero mercato”. Acta RCRF 35 (1997) 191–198; CHERUBINI, L. – DEL RIO, A.: Appunti su fabbriche del territorio pisano e volterrano. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa 25 (1995) 351–388.

mint a pisaiak általában⁶, így mindaddig, amíg a műhely lokalizálását újabb megfigyelések nem teszik lehetővé, a mi darabunkat északetruriai gyártmánynak tarthatjuk. Hasonló *sigillata* került elő az aquincumi *canabae*ban is⁷; feltehetően ez sem sorolható a pisai manufaktúrához. A relief díszű etruriai áru pannoniai példányaikat már korábban bemutattuk⁸, ennek a műhelykörnek dalmáciai, moesia és daciai előfordulásaival együtt⁹. Ezt a kerámiafajtát a Kr. u. 1. század 80-as ill. 90-es éveiben kezdték gyártani. Itáliai forgalma az Antoninusok koráig követhető; a dunavidéki példányok azonban csak Domitianus uralkodásának második felére, legfeljebb a Traianus-korra keltezhetőek¹⁰.

Az A formacsoportba sorolható applikált díszű povidéki *sigillata*t egy Consp. 20 formájú tányér aljtöredéke képviseli. A típus megjelenése Claudius korára tehető; gyártása feltehetően a 2. század elejéig tartott, pannoniai importját azonban már Domitianus korától visszaszorította a délgalliai konkurrenciá¹¹.

A B formacsoportba anyagunkból összesen 34 töredék sorolható. Ezeknek többsége Consp. 39 formájú, egy példány Consp. 43, de többségüknél – főként az apró töredékek esetében – igen nehéz a két típus megkülönböztetése. Éppen ezért az esetek többségében a Consp. 39/43 megjelölést használjuk a perem-, vagy talpgyűrű töredékek leírásánál.

A párosával felvitt, stilizált szőlőfürtöt vagy lilomot ábrázoló barbotin díszű tálkák díszítése sok esetben már nem található meg a ránkmaradt töredékeken; felismerésüket sokszor az aljrészen megfigyelhető bevált árkolások vagy a minőségi jegyek teszik lehetővé. Ez utóbbiak alapján a barbotin díszű észak-itáliai *sigillata*k többségét az ún. 7. csoportba sorolhatuk¹², amelynek jellemzője a világos vagy sötétebb sárga agyag, és a matt, narancs színű bevonat. A budaörsi darabok általában jó minőségűek, agyaguk keményre égetett, a bevonat sokszor fényes, alig pattogzó¹³.

Az edények többnyire lényeges méretbeni különséggel jellemezhetőek. Egy Klosterneuburgban feltárt római pincében talált készletben 4 különböző méretcsoportot lehetett megfigyelni¹⁴. A mi példányaink

nál a kisebbek átmérője 8,8–13,5 cm, a nagyobbaké 19–21,2 cm között ingadozik. A stilizált díszeket S. Zabehlícky-Scheffenegger¹⁵ és R. Makjanić¹⁶ csoportosította, ami a leírást megkönnyíti. Mivel azonban ezeket az elemeket a fazekas szabad kézzel alakította ki, időrendi vagy műhely meghatározást ez az osztályozás nem tesz lehetővé. A meglehetősen sztereotip dunavidéki típusok azonban eltérnek a többi – hasonló Consp. 39–44 formájú – itáliai *sigillata* díszítésétől¹⁷.

Ennek a kerámiának időrendje a ticinói temetők éremmellékletei¹⁸, valamint a zalalövői ásatások stratigráfiai eredményei alapján határozható meg¹⁹. A Locarno környéki temetőkben általában olyan síregyüttesekben található, amelyeket későbbi érmek kelteznek, mint azokat, amelyekben applikált *sigillata*k kerültek elő²⁰. Soldunóban a temető egyes részein csak az A formacsoportba sorolható típusok tűnnek fel, míg a későbbi sírokban a B és C formacsoport edényei.²¹ Egyes sírokban tehát az applikált díszű edények hiányoznak, másokban viszont a barbotin díszes edények. A kettő együtt mindössze két síregyüttesben lelhető fel, ami azt jelenti, hogy a közös gyártási időszak (középső Flavius-kor) rövid lehetett. A soldunói temetők adatain kívül S. Zabehlícky-Scheffenegger a különböző carnuntumi lelőhelyek anyagának mennyiségi eltéréseit tette vizsgálat tárgyává. Kiderült, hogy a *legió*tábor hulladékgyűjtemények tekinthető Pingitzer Baugrube leletei között az A formacsoport gyártmányai több mint ötszörös arányban vannak képviselve²², míg a *canabae legionis* területére eső lelőhelyeken a B formacsoport aránya valamivel több, mint 50 % az itáliai *sigillata*kon belül. A Traianus által meghódított Daciában is még aránylag gyakran tűnik fel a barbotinos itáliai *sigillata*²³. Pannoniába és általában a dunai provinciákba Domitianus és Traianus korá-

⁶ S. Menchelli szíves szóbeli közlése 2007 november 21-én. A meghatározásban nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet.

⁷ GABLER 2002, 236, fig. 1.

⁸ GABLER 1996, 49–69.

⁹ GABLER, D.: Late Italian terra sigillata in Pannonia. In: M. Lodewijcks (ed.): Belgian Archaeology in a European Setting I. Acta Arch Loveniensia Monographie 12, Leuven 2001, 51–56.

¹⁰ GABLER 1996, 49–69.

¹¹ BUOZ – GABLER 2002, 67–68.

¹² SCHINDLER-KAUDELKA, E.: Italische Terra sigillata aus Flavia Solva. Ein Überblick am Beispiel der Funde aus der Insula XLI (mit einem Beitrag von St. Groh). Fundber. Österreich 33 (1994) 359.

¹³ MAKJANIĆ 1995, 43.

¹⁴ BAUER, I.: Zum Fundmaterial der römischen Kaiserzeit. In: J.-W. Neugebauer et al.: Vom römischen Lagerdorf zum mittelalterlichen Lesehof. Katalog des Stadtmuseums Klosterneuburg 1998, 37, Abb. 14, 1–14.

¹⁵ ZABEHLÍCKY-SCHEFFENEGGER 1986, 41–.

¹⁶ Lásd 13. j.

¹⁷ Összefoglalóan I. RIVET – SCHINDLER-KAUDELKA 2006, 641–654.

¹⁸ DONATI, P. et al.: Locarno. La necropoli romana di Solduno. Quaderni d'informazione 3. Cat. Dei materiali. Bellinzona 1979, 159, 168; DONATI, P. – RONCHETTI BUTTI, F. – BIAGGIO SIMONA, S.: Ascona. La necropoli romana. Quaderni d'informazione 12. Bellinzona 1987, 141; FRANZIOLI, M.: La necropoli romana di Madrano. JbSchweiz. Gesellsch. Urgesch. 47 (1958–1959) 57–82; BIAGGIO SIMONA, S.: La necropoli romana di Moghegno. Scavo nel passato di una valle sudalpina. Museo di Valmeggio. Cevio 1995, 39.

¹⁹ GABLER 1978, 405–408; 1981, 239; GABLER, D.: Italische Sigillaten aus den canabae legionis in Carnuntum. Carnuntum Jb 1990 (1991) 246.

²⁰ ZABEHLÍCKY-SCHEFFENEGGER, S.: Terra sigillata tardo-padana Acta RCRF 31–32 (1992) 442, Abb. 16. A Consp. 39 forma általában Vespasianus és Domitianus-érmekkel keltezett sírokban található, a Consp. 43 típusú edényeket tartalmazó együttesekben egy Nero, 4 Vespasianus, 3 Domitianus, 3 Trajanus és egy Antoninus Pius-érem került elő.

²¹ ZABEHLÍCKY-SCHEFFENEGGER 1992, 443.

²² GABLER 2004, 136.

²³ ISAC, D.: Terra sigillata de la Gilău. Potaişa 1982, Taf. IV. 31; RUSUBOLINDEŢ V. – COCIŞ S.: Trade and civilisation in Transylvania in the frame of trade and cultural exchanges in antiquity. Cluj-Napoca 2005, 165, fig. 5, 19, 176, fig. 16, 75.

ban szállították ezt az árut. A budaörsi telepen nagy számuk Aquincum közelségével magyarázható, ahová éppen Domitianus korában helyeztek *legiot*²⁴. Ennek köszönhetően a polgárvárosi telepre Kr.u. 80–90 után érkezett először nagyobb mennyiségű áru²⁵. Ugyanezt figyelhetjük meg Vindobonában is²⁶. A Flavius-kori kelteztést erősítik meg a Flavia Solvában, a XLI. insulában folytatott ásások adatai²⁷. Az itáliaiakkal megegyező formájú Drag. 35/36 típusú, barbotin díszes tálkák gyártása Dél-Galliában Kr. u. 60–75 táján kezdődött²⁸, kifejlett változatait Kr. u. 120 tájáig gyártották La Graufesenqueban. A Flaviusok korára tehető – stratigráfiai megfigyelések alapján – a Consp. 39 formájú, de a mieinktől eltérő barbotin díszítésű rómvárosi példányok (Meta sudans, Forum Transitorium)²⁹ ill. a Corinthosban fellelhető hasonló darabok³⁰. Flavia Solva, Virunum és Emona esetében e gyártmányok későbbi (Traianus utáni?) importjával is számolhatunk; a *ripa Pannonica* mentén és annak vonzáskörzetében azonban Traianus uralkodását követően a délgalliai kerámia kiszorította az itáliai árut. Erre utal teljes hiányuk egyes Traianus-kori táborok anyagában (Ad Statuas, Campona). A Borostyánkő út mentén – a városok kivételével – a barbotin díszes itáliai *sigillata* ritka³¹. Az eddigi megfigyelések arra utalnak, hogy az 1. század végétől a kereskedelem súlypontja rövid időre a Poetovio–Aquincum útszakaszra tevődött át³². A tartomány belsejében, a diagonális utak mentén az északitáliai áru sokáig eredményesen tudta felvenni a versenyt a délgalliai konkurenciával szemben; ezt igazolják a Traianus-kori rétegek Zalalövön³³, valamint az inotai és általában a pannoniai halomsírok mellékletei³⁴.

²⁴ LŐRINCZ, B.: Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Aquincum am Ende des 1. – Anfang des 2. Jahrhunderts. ActaArchHung 30 (1978) 299–.

²⁵ NAGY T.: Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. BudRég 21 (1964) 43; PÓCZY K.: Fesztett állatalakos edények Aquincumban. ArchÉrt 79 (1952) 99; GABLER 1976, 22.

²⁶ GABLER 2004, 134.

²⁷ GROH, ST.: Die Insula XLI von Flavia Solva. Ergebnisse der Grabungen 1959 und 1989 bis 1992. Sonderschr. Österr. Arch. Inst. 28, Wien 1996, 104–108. A 2. század első felére tehető barbotindíszes példányok kerültek elő Virunumban. L. RIVET, L. – SCHINDLER-KAUDELKA, E. 2006, 649.

²⁸ VERNHET, A.: Creation flavienne de six services de vaisselle à La Graufesenque. Figlina 1976, 15–16.

²⁹ RIZZO, G.: Roma e le ultime produzioni „tardo-italiche” di vasi in terra sigillata. Acta RCRF 38 (2003) 35–42; RIZZO G.: Samia etiamnunc in esculentis laudantur (Pl.N.H. XXXV, 160–161) I vasi „aretini” a Roma. Mélanges de l'École Française de Rome 110 (1998) 809, 814, 816; G. RIZZO: *Instrumentum Urbis I*. Ceramiche fini a mensa, lucerne ed anfore a Roma nei primi due secoli dell'impero. Collect. École Française de Rome 307, Roma 2003, 84–85, 87.

³⁰ RIVET – SCHINDLER-KAUDELKA 2006, 650.

³¹ GABLER, D.: Die Sigillaten im westpannonischen Raum (Burgenland). Mitt. Österr. Arbeitsgemeinschaft Ur- und Frühgeschichte 29 (1979) 1982, 25.

³² GABLER 1990, 149–162.

³³ GABLER 1978, 405; 1991, 246.

³⁴ GABLER 1990, 149–162.

A miénkhez hasonló barbotin díszes Consp. 39 és Consp. 43 típusok csak a Po völgyében ill. attól északra lelhetőek fel; így a Locarno környéki temetőben, Como környékén, Angerában³⁵. Az északitáliaiaktól részben eltérő díszítésű barbotin díszes áru terjedt el Közép Itáliában (Luni³⁶ és Ostia között³⁷), Korzika szigetén³⁸, sőt Gallia Narbonensis tengerparti részén³⁹ is.

Pannonián kívül a B formacsoportba sorolható áru gyakori Noricumban⁴⁰, Moesiában⁴¹, és részben Daciában⁴²; jelentős részüket tehát exportra gyártották.

A korábbi – applikált díszű – póvidéki *sigillatáktól* eltérően a B formacsoportba sorolható árun névbélyeg a Lago Maggiore (*lacus Verbanus*) környékén található⁴³. Provinciánkban bélyeges barbotin díszű sigillata csak Poetovioiban került elő⁴⁴. A névbélyegeg hiánya meghatározásukat is megnehezíti.

Az eddigi agyagvizsgálatok azt mutatták, hogy – az időrendi különbség ellenére – a barbotindíszes északitáliai *sigillaták* nagyjából ugyanazokban a műhelyekben készültek, mint az applikált díszű edények⁴⁵.

A póvidéki gyártóhelyeken kívül számításba vehető Etruria tengerparti része, esetleg Pisa, de készülhetett barbotindíszű Consp. 39–44 formájú sigillata magában Arezzóban⁴⁶ és a Tiberis völgyében is⁴⁷. A Közép-Itáliába lokalizálható műhelyek termé-

³⁵ LAVIZZARI PEDRAZZINI, M. P.: Terra sigillata. In: G. Sena Chiesa (ed.): Angera romana. Scavi nelle necropoli 1970–1979. Archeologica 44. Roma 1985, 320, 368–369; MAZZEO SARACINO, L.: Terra sigillata norditalica. Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo. Enciclopedia dell'arte antica e orientale. Roma 1985, 205.

³⁶ LAVIZZARI PEDRAZZINI, M. P. In: Scavi di Luni. Relazione preliminare delle campagne di scavi 1970–1971. Roma 1973, 319, tav. 66, 8–9; LAVIZZARI PEDRAZZINI, M. P. In: Scavi di Luni II. Roma 1977, 142, tav.97, 6–7.

³⁷ RIVET – SCHINDLER-KAUDELKA 2006, 647–649

³⁸ F. PALLARES: Sigillata italica e tardo-italica di Mariana. RivStLiguri 40 (1974) 1979, fig.7,1, 7.3, 7.7, 7.9, 7.4, 7.5, 7.6 és 7.8

³⁹ RIVET – SCHINDLER-KAUDELKA 2006, 644

⁴⁰ SCHINDLER-KAUDELKA, E.: Die italische Sigillata aus dem Vicus von Gleisdorf. In: T. Lorenz – L. Maier – M. Lehmann (Hrsg.): Der römische Vicus von Gleisdorf. Veröff. des Inst. für Klassische Arch. Der Karl Franzens Univ. Graz 2 (1995) 71.

⁴¹ BJELAJAC, LJ.: Terra sigillata u Gornjoj Meziji. Arh. Inst. Beograd 1990, 121; DIMITROVA-MILČEVA, A.: Terra sigillata und dünnwandige Keramik aus Moesia inferior (Nordbulgarien). Sofia 2000, 9.

⁴² Lásd 20. j.

⁴³ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S.: Terra sigillata tardo-padana. Acta RCRF 31–32 (1992) 419, Abb. 8.

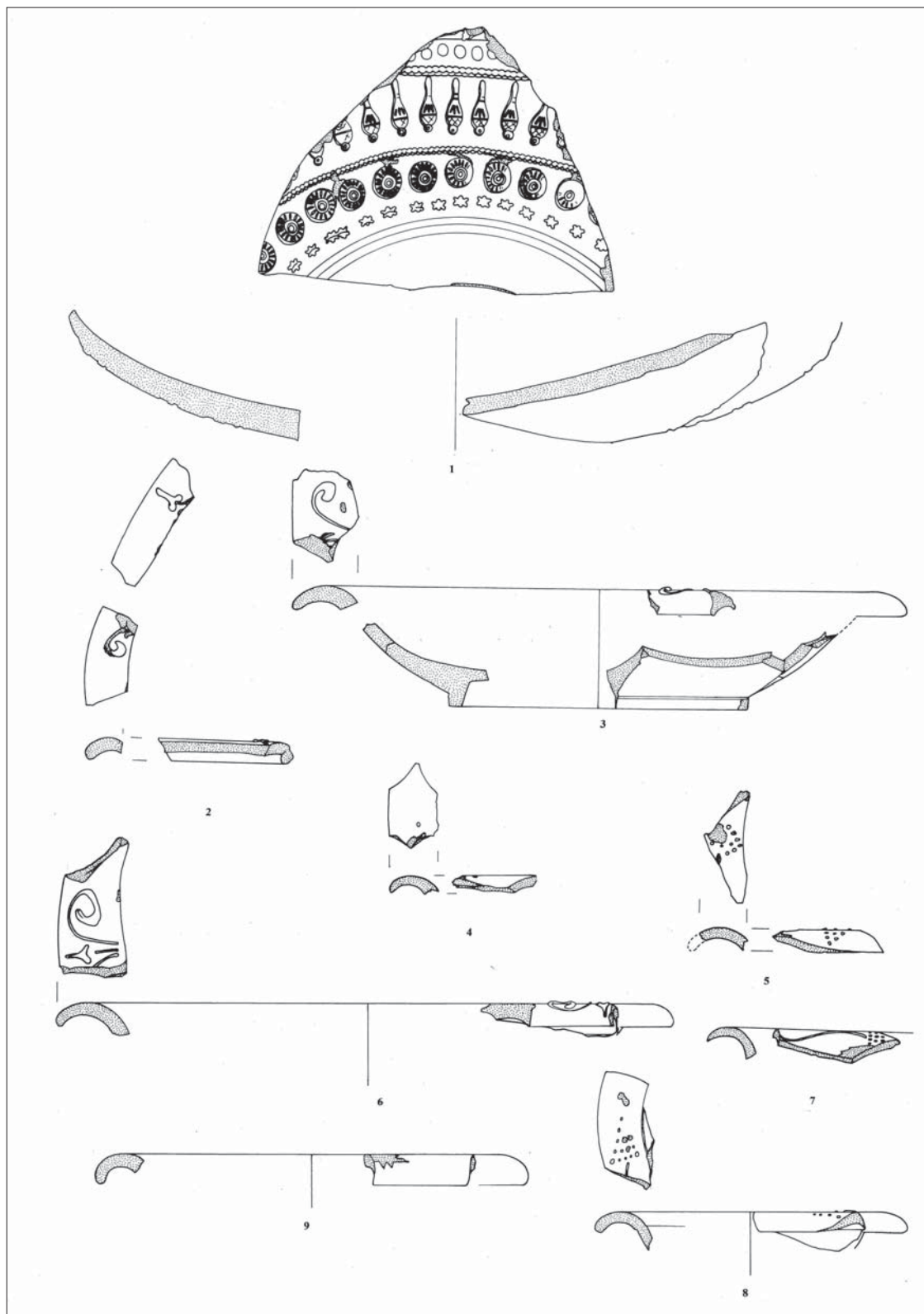
⁴⁴ MIKL CURK, I.: Terra sigillata iz Poetovija. Časopis za zgodovino in narodopisje 4 (1968) 78, Abb. 2. 4.

⁴⁵ BALLA M. – GABLER D.: Terra sigillaták eredetének vizsgálata neutronaktivációs analitikai módszerrel. ArchÉrt 109 (1983) 78.

⁴⁶ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S. 1986, Abb. 4,2.

⁴⁷ J. W. Hayes megfigyelésére hivatkozik RIVET – SCHINDLER-KAUDELKA 2006, 651.

1. kép: 1: Drag.29/37 formájú észak-etruriai dombordízes sigillata;
2–9: Consp.39 és Consp.43 formájú északitáliai áru

kei természetesen jóval ritkábbak Noricumban⁴⁸ és Pannoniában⁴⁹ mint északitáliai megfelelői.

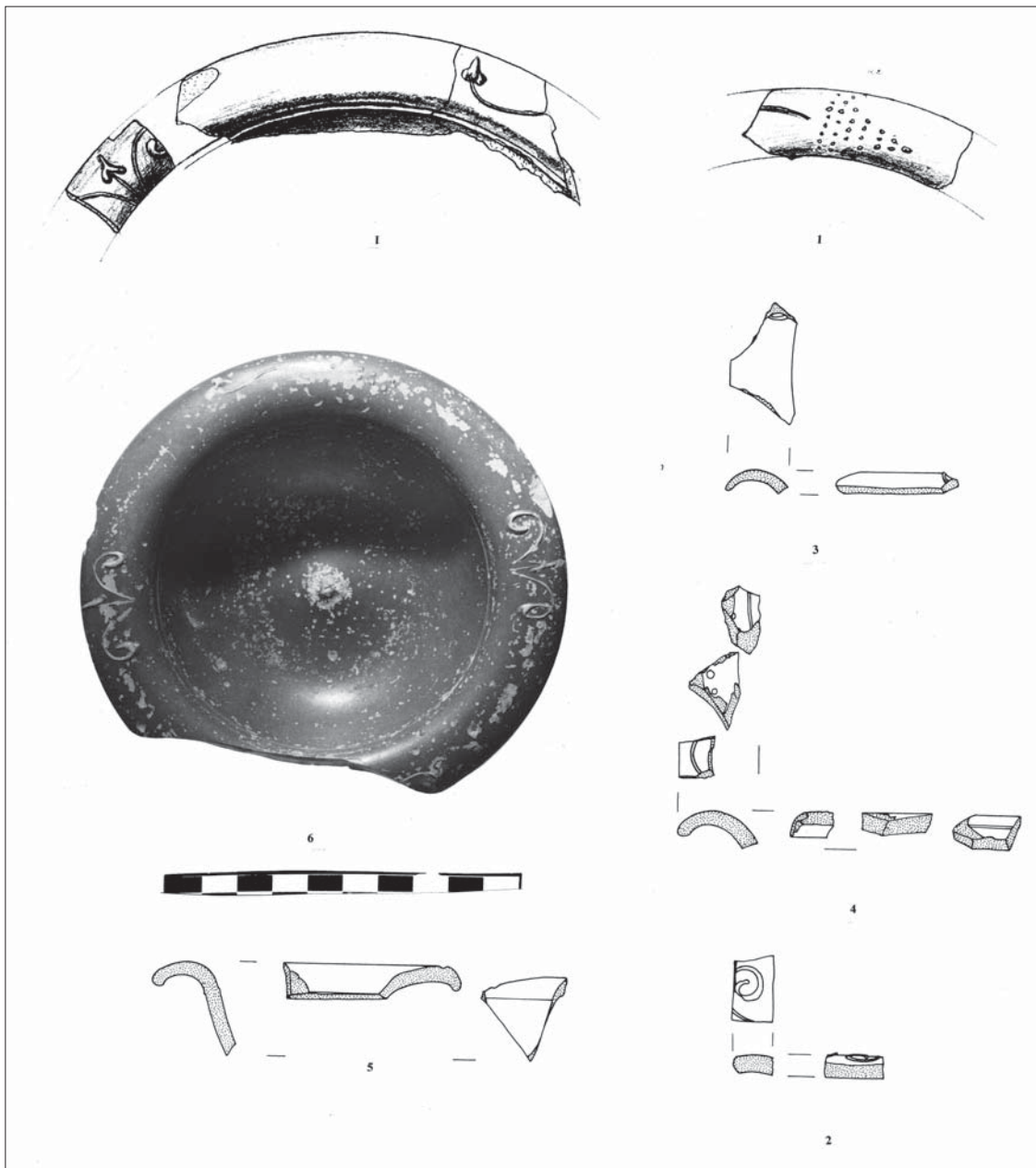
⁴⁸ RIVET – SCHINDLER-KAUDELKA 2006, 649–650

⁴⁹ Emonából I. PLESNIČAR-GEC, Lj.: Severno emonsko grobišče. The northern necropolis of Emona. Katalogi in monografije 8. Ljubljana 1972, T. XXX, 112, Nr. 6; Savariából I. BUOČ – GABLER 2002, 112, 9. kép, Nr. 161.

Bár az északitáliai B formacsoportba sorolható áru Aquincumban, sőt annak környékén is aránylag gyakori⁵⁰, a nagy felületen kutatott, közeli pátyi telepen mindössze egy töredék került elő⁵¹. Ez azért feltű-

⁵⁰ GABLER 1976, 22; 2002, 228. Érden Ottományi K. ásátása során került elő itáliai áru.

⁵¹ GABLER 2007, 239.

2. kép: Consp. 39 és Consp. 43 formájú északitáliai sigillaták

nő, mert Pátyon a Kr. u. 1. századi, sőt annál korábbi megtelepedést 6 köztársaságkori denár, egy kelta *quinar* és a II. triumvirátus korától az 1. század végéig folyamatos éremforgalom igazolja (összesen 27 érem keltezhető erre az időszakra).

DÉLGALLIAI SIGILLATÁK

A budaörsi *sigillaták* közül 102 darabot, a teljes állomány 10,6 %-át köthetjük a délgalliai manufaktúrákhoz (La Graufesenque és Banassac). A töredékek közül 80 dombordízes és 22 díszítetlen edény. Megoszlásuk az alábbi képet mutatja:

Reliefdíszű áru

Drag. 29 formájú	5 db
Drag. 30 formájú	6 db
Drag. 37 formájú	69 db

Díszítetlen áru

Drag. 18 formájú	2 db
Drag. 27 formájú	11 db
Drag. 35/36 formájú	9 db

Aránylag nagy számban találhatók Budaörsön a Drag. 29 formájú tálak; mennyiségük majdnem megegyezik a jóval nagyobb számú vindobonai anyagban fellelhető edényekével⁵², holott a dunai *legiotáborban* és körzetében több mint 2600 dombordízes sigillata került elő. A Drag. 29 forma ritka Noricumban; Pannoniában pedig még a délgalliai leleteken belül is csak mintegy 5 % köthető ehhez a típushoz. Eddig a legtöbb Drag. 29 formájú tál Carnuntumban ta-

⁵² DEMBSKI, G. – ZAVADIL, M. – GABLER, D.: Ausgewählte Funde vom Rennweg 44 in Wien. Wiener Arch. Studien 6, Wien 2004, 137.

láltak⁵³. Általában a Borostyánkő út menti városok és telepek anyagában lelhető fel leginkább ez a típus⁵⁴; a Duna mentén csak egy-egy jelentősebb táborban, így Gerulatan⁵⁵, Arrabonában⁵⁶, Solvában⁵⁷, Aquincumban⁵⁸, Vetus Salinán⁵⁹ vagy Annamatiában⁶⁰. A délgalliai áru pannoniai exportja tehát nagyjából arra az időre tehető, amikor a félgömbalakú Drag. 37 forma kiszorította a korábbi Drag. 29 típust. A formaváltás időpontjához a pompeji, newsteadi, inchtuthili, köngeni és saalburgi leletek nyújtanak kronológiai támpontot⁶¹. Ezek azt mutatják, hogy a Vespasianus korában még nagyobb számú Drag. 29 forma Kr. u. 85/90 táján vagy valamivel az azt követő időben eltűnt. Nem található meg pl. a feltehetően Kr. u. 100 körül épült echzell i táborban⁶², viszont egy-egy töredék felbukkan azokon a lelőhelyeken, amelyeken a megtelepedés Kr. u. 90 tájára tehető (Holt, Cannstatt, Köngen, Heldenbergen, Ellingen)⁶³. A bizonyítás szépséghibája azonban az, hogy az említett lelőhelyek keletzése éppen a Drag. 29 formájú *sigillaták* ritka előfordulásán alapul. A típus Kr. u. 68 tájáig szinte monopol-

helyzetet élvezett⁶⁴; ritkán még 85/90 utáni kontextusokban is fellelhető. A Drag. 29 formából a Drag. 37 típusba való átmenet eszerint csaknem negyed századot tett ki. A vindobonaihoz hasonló a Kr. u. 89-ben létesített aquincumi *legiotábor* formaspektruma. Itt a Domitianus-kori *legiotábor* körzetében csak egy példány lelhető fel, míg a 73-ban épült *auxiliaris* táborba a *legiotábor* kiépítésének idejéig csak itáliai *sigillaták* szállíthattak⁶⁵. A korábbi kerámia mennyisége jóval kisebb, mint a 90 utánié, mert éppen a *legio* érkezése növelte meg jelentősen az importált áru fogyasztórétegét. K. Strobel szerint a vásárlóerőt a katonák 84. évi zsoldemelése is növelhette⁶⁶. A tartomány belsőjében a Borostyánkő út kivételével még ritkább ez az áru. Sisciából eddig csak egy példányt közöltek⁶⁷; kevés került elő Orešacon⁶⁸, Balácán⁶⁹, Sárváron⁷⁰, Mursellában⁷¹, Gorsiumban⁷² és Vasason⁷³. Aquincum környékéről is csupán két Drag. 29 formájú edényt ismerünk Tök-Kövesek lelőhelyéről⁷⁴ és Érdről⁷⁵. Ehhez a formához egész Pannoniában alig 100 edényt sorolhatunk; ennek több mint 13 %-a Savariában került elő⁷⁶. Szórványos felbukkanása azokban a táborokban, amelyeket Kr. u. 90 táján építettek ki arra utal, hogy ezt a típust a Kr. u. 89/90 éveket követően már nem gyárthatták⁷⁷.

A budaörsi edénytöredékeket nem lehetett egyetlen fazekas tevékenységéhez kötni; a minták alapján a Claudius–Nero-kori Aquitanus⁷⁸, Murranus⁷⁹,

⁵³ GABLER, D.: Die südgallischen Sigillaten in Pannonien. Einige Besonderheiten ihrer Verbreitung. Acta RCRF 21–22 (1982) 50; GRÜNEWALD 1983, 17; KNIBBE, K. – ZAVADIL, M.: Rettungsgrabung auf der Trasse der Bundesstrasse 9 im Abschnitt Bad Deutsch Altenburg. Carnuntum Jb 1986 (1987) 135–153; M. KRONBERGER: Ausgewähltes keramisches Fundmaterial aus stratifizierten Fundkomplexen. In: H. Stiglitz (Hrsg.): Das Auxiliarkastell Carnuntum I. Forschungen 1977–1988. Sonderschr. Österr. Arch. Inst. 29, Wien 1997, Taf. I. 9.

⁵⁴ BUOCZ – GABLER 2002, 92; GABLER 1989a, 438.

⁵⁵ DEKAN, J. – KUZMOVÁ, K.: Terra sigillata in Rusovce-Bergl. Repertaria 1964–1969. In: K. Kuzmová – J. Rajtár (Hrsg.): Gerulata I. Nitra 1996, 147, Nr. 5.

⁵⁶ GABLER 1967, 38, Nr. 15.

⁵⁷ GABLER D.: A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése. ArchÉrt 104 (1977) 147, 25. j.

⁵⁸ A polgárvárosban (Gázgyár, Papföld) 3 db. L. NAGY L.: Egy pannoniai terra sigillata gyár. ArchÉrt 42 (1928) 98–100; a legiotábor körzetében (Budapest III. Majláth u.) 1 db. L. NAGY L.: Az aquincumi múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923–1935 években. BudRég 12 (1937) 266; A korai alátábor körzetében (Bp. I. Király fürdő, Fő u.) L. KABA M.: Római kori épületmaradványok a Király fürdőnél. BudRég 20 (1963) 278; MEES 1993, 62, Taf. 4, 1.

⁵⁹ JUHÁSZ GY.: A brigetioi terra sigillaták. DissPann ser. II. 3. Budapest 1935, 9.

⁶⁰ Intercisa Múzeum, Dunaujváros, lsz. 74.38.79 – Lévay gyűjt.

⁶¹ SIMON, H. G.: Die Funde aus dem Bereich der Sumpfbücke bei Bickenbach. Saalburg Jb 34 (1977) 45; HAALBOS, J. K. – MEES, A. W. – POLAK, M.: Über Töpfer und Fabriken verzierter Terra sigillata des ersten Jahrhunderts. Arch. Korrespondenzblatt 21 (1991) 89–91; HARTLEY, B. R.: The Samian Ware. In: L. F. Pitts – J. K. S. St. Joseph (eds): Inchtuthil: The Roman Legionary Fortress – Excavation of a Section of the Annexe Ditch of the first Flavian fort. 1990. Britannia 23 (1992) 52.

⁶² PFERDEHIRT, B.: Die südgallischen Reliefsigillaten aus Echzell. Saalburg Jb 45 (1990) 75.

⁶³ Köngen-hez, Heldenbergen-hez és Cannstatt-hoz I. PFERDEHIRT, B.: Die römische Okkupation Germaniens und Rätien von der Zeit des Tiberius bis zum Tode Trajans. Untersuchungen zur Chronologie südgallischer Reliefsigillata. JbRGZM 33 (1986) 282; Ellingen-hez I. ZANIER, W.: 1992, 116; Holt-hoz I. MEES 1995, 55. Az I. század végén felhagyott rottweili III. táborban még megtalálható, I. PLANCK, D.: Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil. Forsch. und Berichte Baden-Württemberg 6. Stuttgart 1975, 14.

⁶⁴ MILLET, M.: Boudicca, the first Colchester potters' shop and the dating of Neronian samian. Britannia 18 (1987) 93, 112.

⁶⁵ MEES, A. W. 1993, 62.

⁶⁶ STROBEL, K.: Einige Bemerkungen zu den historisch-archäologischen Grundlagen einer Neuformulierung der Sigillatenchronologie für Germanien und Rätien und zu wirtschaftsgeschichtlichen Aspekten der römischen Keramikindustrie. Münster Beitr. Ant. Handelsgesch. 6.2. Katharinen 1987, 83.

⁶⁷ MAKJANIĆ 1995, 63.

⁶⁸ MAKJANIĆ, R.: Terra sigillata iz Orešca. Zbirka Vinček i Radijevac (Sigillata from Orešac, Vinček and Radijevac Collections). Priloži odjela za arheologiju Zagreb 7 (1991) 31 – IV. 2.

⁶⁹ GABLER 1992, 302.

⁷⁰ GABLER 1991a, 60, Abb. 37, 3.

⁷¹ SZÖNYI E.: Kutatások Mursellában. ComArchHung 1981, 103, Abb. 13, 2–3.

⁷² GABLER 1972, 10, 31, Nr. 3.

⁷³ FÜLEP, F.: Das frühkaiserzeitliche Gräberfeld von Vasas. ActaArchHung 9 (1958) 375, 379, Abb. 3, 2.1.

⁷⁴ MARÓTI É.: Tök-Kövesek. In: MRT 7. A budai és szentendrei járás. Budapest 1986, 337, 23. tábla 6.

⁷⁵ Ottományi K. ásatása publikálatlan.

⁷⁶ BUOCZ – GABLER 2002, 112–114.

⁷⁷ PAVLINEC, M.: Zur Datierung römerzeitlicher Fundstellen in der Schweiz. JbSGUF 75 (1992) 129; WILD, F.: Samian ware. In: T. W. Potter (ed.): Romans in North-West England. Excavations at the Roman Forts of Ravenglass, Watercrock and Bowness-on-Solway. Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society Research Series I. Kendal 1979, 269.

⁷⁸ DÜERKOP, A. – ESCHBAUMER, P.: Die Terra sigillata im römischen Flottenlager an der Alteburg bei Köln. Das Fundmaterial der Ausgrabung 1998. Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 9. Rahden 2007, 145.

⁷⁹ Ibidem 188.

a Flavius-kori Passienus⁸⁰ és Primus⁸¹, valamint a Claudius-kortól Traianus uralkodásáig működő Bassus⁸² egyaránt számbavehető. A mi példányainkat leginkább Vespasianus korára keltezhetjük.

Három darabbal (37–39 sz.) van képviselve a budaörsi anyagban a Germanus III szériához köthető áru. Ennek az officinának működési idejét Regensburg – Kumpfmühl, Camelon és Wilderspool lelőhely – adatai alapján Kr. u. 75 és 95 közé tehetjük⁸³. Regensburg Vespasianus-Domitianus, Camelon alapján a 80-as évekre, míg Wilderspool a 90-es évek elejére keltezhető működési időt bizonyít. A műhely működési ideje a Drag. 29-es típusok alacsony száma alapján is erre az időszakra tehető. Germanus III jelzett edényei nem lelhetők fel azokban a leletegyüttesekben, amelyek a századforduló utáni évekre keltezhetők⁸⁴. Noricumban aránylag gyakori ez az áru; megtalálható Salzburgban (4 db), ahol a Drag. 29 forma is képviselve van⁸⁵, Ovilavában⁸⁶ (14 db), Lentiában⁸⁷ (2 db), Flavia Solvában⁸⁸ (3 db). A pannoniai lelőhelyek közül Vindobonában⁸⁹ (5 db), Carnuntumban⁹⁰, Arrabonában⁹¹, Brigetioban⁹², Sallán⁹³, Poetovioban⁹⁴, Sárváron⁹⁵, Balácán⁹⁶ (3 db), Aquincumban⁹⁷ (4 db) és Sirmiumban⁹⁸ került elő.

A La Graufesenque-i leletanyag nagy része Mercator köréhez köthető. Négy darab tekinthető biztosan és további 6 db feltételesen az officina termékének. Mercator csak Drag. 37 formájú edényt látott el bélyeggel, ami arra utal, hogy működésének kezdete Kr. u. 85 körülre tehető, mivel az ekkor már eltűnőben lévő Drag. 29 forma nem található meg repertoárjában⁹⁹. Egyike a legproduktívabb mestereknek, ami azonban valószínűleg azzal is magyarázha-

tó, hogy gyakrabban signálta edényeit. Működésének késői fázisát a keltezett lelőhelyek adatai alapján lehet meghatározni Heilbrunn-Böckingen, Saalburg és Ladenburg, ahol áruja olyan rétegben került elő, amelyet Traianus 101-ben vert érme keltezett.

Mercator áruja kedvelt volt Noricumban és Pannoniában. Előbbiben Karlstein (4 db), Juvavum (4 db)¹⁰⁰, Ovilava (19 db)¹⁰¹, Lentia (6 db)¹⁰² és Flavia Solva (9 db)¹⁰³ a legfontosabb lelőhelyek. Pannoniában a legtöbb Mercator tál Vindobonában került elő; 11 lelőhelyről összesen 37 példány (!)¹⁰⁴. Dombordízes edényei ezenkívül megtalálhatók Carnuntumban¹⁰⁵, Gerulatán¹⁰⁶, Arrabonában¹⁰⁷, Brigetioban¹⁰⁸, Tokodon¹⁰⁹, Sárváron¹¹⁰, Sallán¹¹¹, Balácán¹¹², Aquincumban¹¹³, Albertfalván¹¹⁴ és Gorsiumban¹¹⁵. Noha típusai elsősorban a dunai *limes* mentén találhatók, a tartomány belsejében a Borostyánkő út, valamint a diagonális utak menti városokban, úttállomásokon és villákban is fellelhetők.

A budaörsi leletek közül 5 edényt tulajdoníthatunk Masculus termékének (50–54 sz.) és további kettőnél feltételezhető, hogy ennek a fazekasnak gyármánya. La Graufesenque-ban a nagy kemence (Grand Four) anyagában több dombordízes MASCVL bélyeges edényt találtak¹¹⁶; ezek L. Cosius árujával együtt kerültek elő. (L. Cosius egyik táján utal Traianusnak a dákok felett aratott 106. évi győzelmére¹¹⁷.) Ugyanennek a kemencének anyagában L.TR-MASVL bélyeges díszítetlen *sigillaták* is voltak, ez a szignatura talán a fazekas teljes nevét adja¹¹⁸. A nagy kemence anyaga, valamint árujának cannstatti előfordulása alapján működése Kr. u. 80 és 120 közé tehető¹¹⁹.

⁸⁰ Ibidem 190.

⁸¹ Ibidem 195.

⁸² Ibidem 150.

⁸³ Regensburghoz I. SCHÖNBERGER, H.: Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn. BRGK 66 (1985) 457, Camelon-hoz I. SALWAY, P.: Roman Britain. Oxford 1981, 144, Wilderspool-hoz DICKINSON, B.M.: The Samian pottery stamps. In: I. Stead – V. Rigby (eds): Baldock. The excavation of a Roman and Pre-Roman settlement 1968–1972. Britannia Monograph ser. 7. London 1986, 206

⁸⁴ MEES 1995, 79.

⁸⁵ KALTENBERGER, A.: Ausgrabungen St.Peter, Salzburg I. Die Terra sigillata 1980–1992. JÖAI 64 (1995) 231, Nr.4–8.

⁸⁶ KARNITSCH 1959, Taf. 4,1–7, Taf. 5,1–5, Taf. 6,1.

⁸⁷ KARNITSCH. 1972, Taf. 7,4–5.

⁸⁸ GROH 1996, 205 TS 17–19.

⁸⁹ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 4,7–9, Taf. 5, 1; GABLER 2004, 141.

⁹⁰ KANDLER-ZÖCHMANN 1997, Taf. 2, 2.

⁹¹ GABLER 1967, 48.

⁹² KUZMOVÁ 1992, 41, Nr. 8.

⁹³ GABLER 1978, 462.

⁹⁴ MIKL-CURK 1969, 20–26.

⁹⁵ HORVÁTH 2001, 106, Nr. 340–342.

⁹⁶ GABLER 1992, Nr. 8–9; 2001, 98, Nr. 6.

⁹⁷ GABLER 1976, 5, Nr. 3; MEES 1993, 63, Taf. I. 14; Taf. 2, 13; Taf. 3, 4.

⁹⁸ BRUKNER, O.: Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Diss. et Monogr. 24. Beograd 1981, Taf. 20, 3.

⁹⁹ MEES 1995, 86.

¹⁰⁰ KALTENBERGER 1995, 159.

¹⁰¹ KARNITSCH 1959, Taf. 14, 1–6, Taf.15, 1–6, Taf. 16, 1–6, Taf. 17, 2.

¹⁰² KARNITSCH 1972, Taf. 10, 1–6.

¹⁰³ GROH 1996, 205 TS 22–32.

¹⁰⁴ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 9, 1, Taf. 10, 1, Taf. 11, 1–10, Taf. 12, 1–8, Taf. 13, 1–6; GABLER 2004, 142.

¹⁰⁵ KANDLER-ZÖCHMANN 2001, Taf. 2, 4.

¹⁰⁶ GABLER – PICHLEKOVÁ. 1996, 34.

¹⁰⁷ GABLER 1967, 48.

¹⁰⁸ KUZMOVÁ 1992, 42, Nr. 9.

¹⁰⁹ KELEMEN – HORVÁTH – TORMA 1979, Taf. 26, 3.

¹¹⁰ GABLER 1997, 66, Nr. 43–44.

¹¹¹ GABLER 1979, 383.

¹¹² GABLER 1992, 295, Nr. 14.

¹¹³ NAGY, L.: Die altchristliche cella trichora von Altöfen in der Raktár Str. Budapest 1931; GABLER 1976, 25.

¹¹⁴ NAGY T.: Az albertfalvai romanizált eraviscus telep emlékanyaga. Antiquitas Hung. 2 (1949) 55.

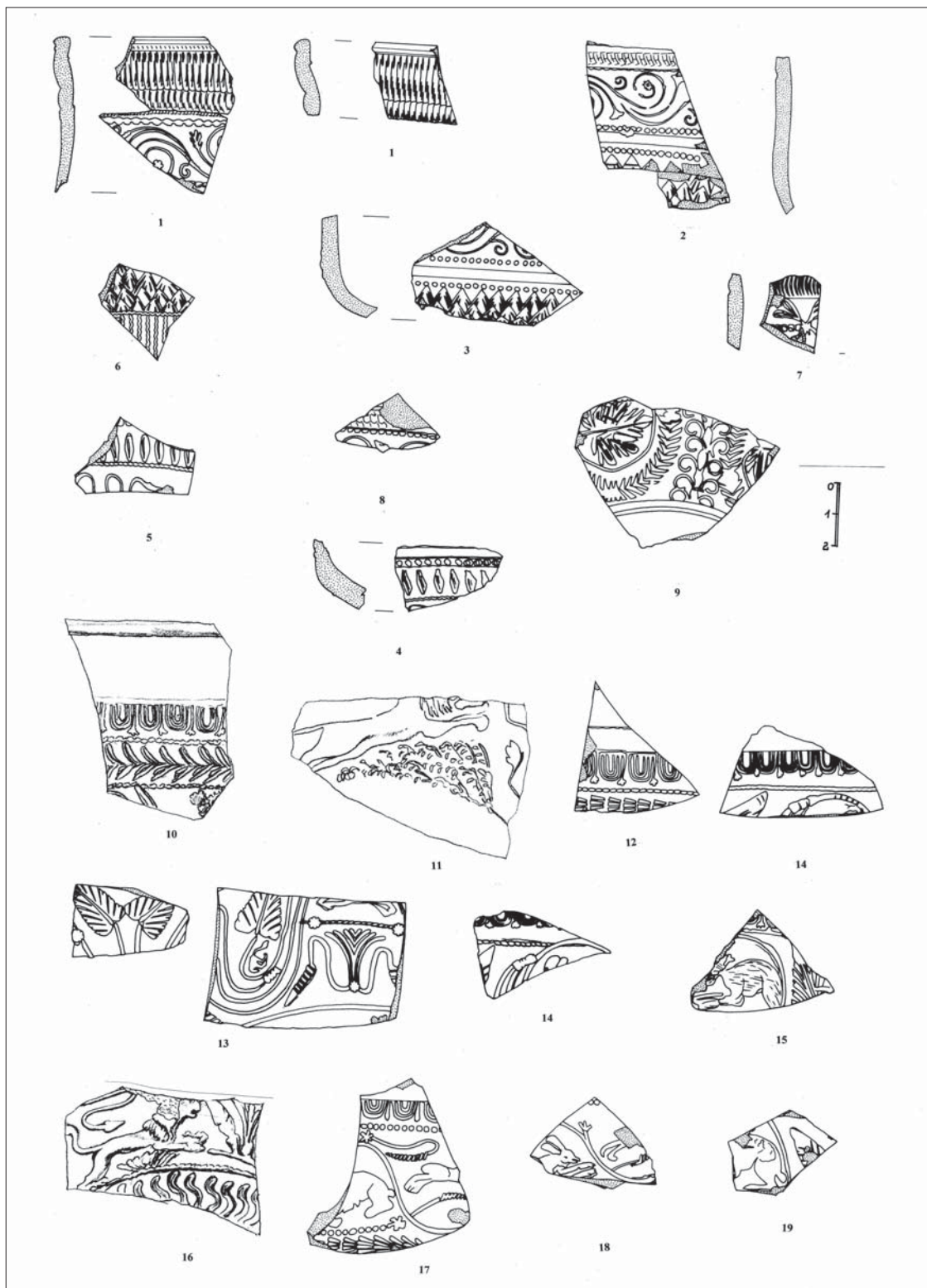
¹¹⁵ GABLER 1972, 11.

¹¹⁶ VERNHET, A.: Un four de La Graufesenque (Aveyron). La cuisson des vases sigillés. Gallia 39 (1981) 32.

¹¹⁷ LABROUSSE, M.: Les potiers de la Graufesenque et la gloire de Trajan. Apulum 19 (1981) 62–.

¹¹⁸ MEES 1995, 85.

¹¹⁹ BURGEIS, A. – MAYET, F.: Belo VI. Les sigillées. Collection de la casa de Velázquez 34. Archéologie 14. Madrid 1991, 144, Tabl. 54.

3. kép: 1–7: Drag.29 formájú la graufesenque-i sigillaták; 8–19: Drag.37 formájú la graufesenque-i áru

Edényei gyakoriak a dunai tartományokban. (20 db)¹²³, Carnuntumban¹²⁴, Gerulatán (4 db)¹²⁵, Noricumban Karlsteinben (5 db), Ovilavában (22 db)¹²⁰, Lentiában (23 db)¹²¹ és Flavia Solvában (3 db) került elő edénye¹²². Pannoniában eddig Vindobonában

¹²⁰ MENKE 1974, 128–; KARNITSCH 1959, Taf. 19, 1–7, Taf. 20, 1–9, Taf. 21, 1–4.

¹²¹ KARNITSCH 1972, Taf. 11. 1–8; Taf. 12, 1–9, Taf. 21, 1–4.

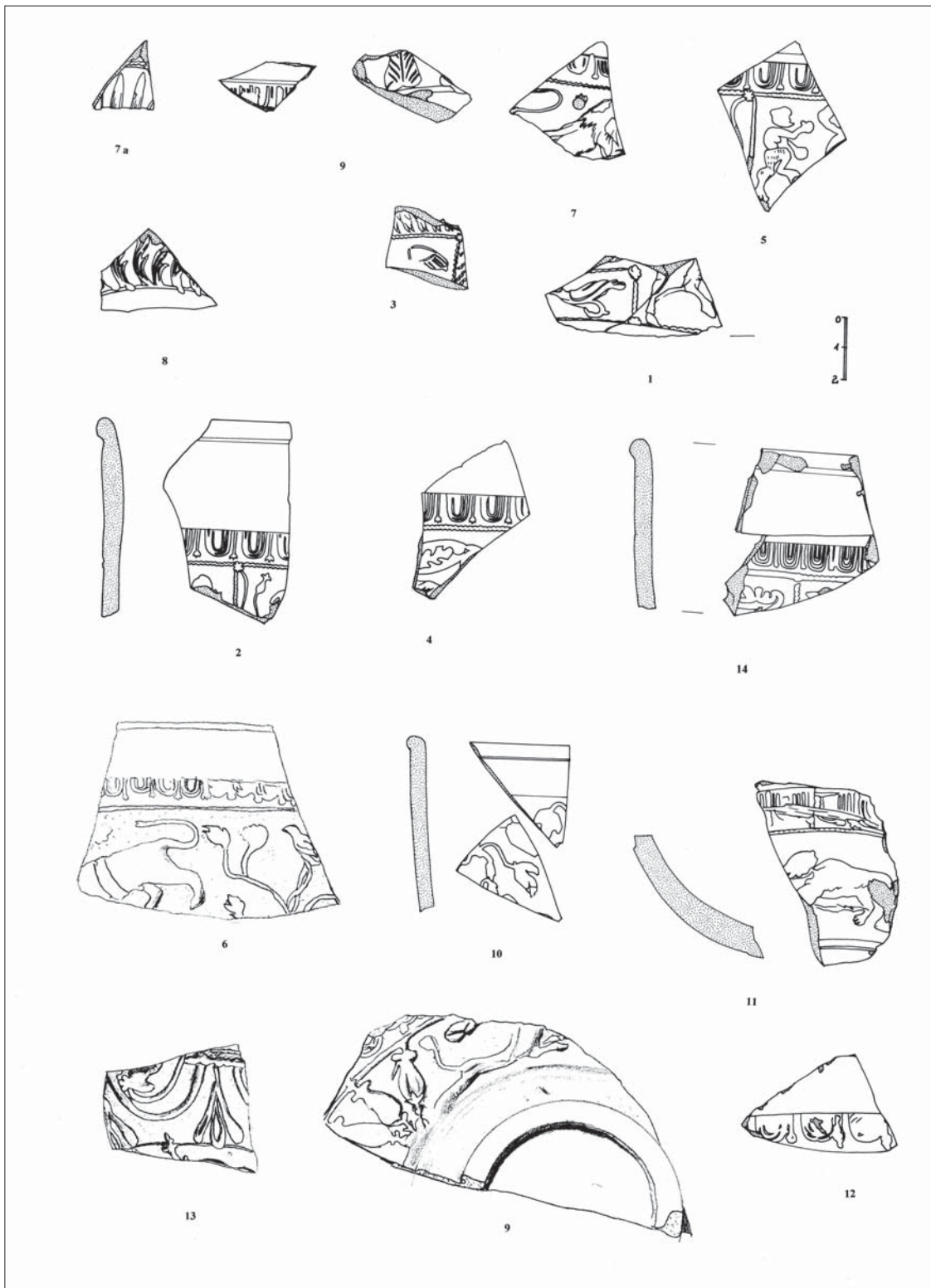
¹²² GROH 1996, 205 TS 34–36.

¹²³ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 14, 1–9; Taf. 15, 1–9; GABLER 2004, 142.

¹²⁴ HUDECZEK, E.: Die Terra sigillata Funde des Jahres 1963. Carnuntum Jb 1963/64 (1965), 79, Nr. 4 és 11.

¹²⁵ GABLER – PICHLEKOVÁ 1996, 54, Nr.7; DEKAN – KUZMOVÁ 1996, 148, Nr. 15–17.

4. kép: 1–8: Drag.37 formájú la graufesenque-i sigillaták; 10–14: Drag.37 formájú banassaci áru

Brigetioban¹²⁶, Savariában¹²⁷, Sallán¹²⁸, Aquincumban¹²⁹ és Albertfálván¹³⁰ ismerhettük fel áruját.

¹²⁶ KUZMOVÁ 1992, 42, Nr. 10.

¹²⁷ BUOČZ – GABLER 2002, 94.

¹²⁸ GABLER, D.: Terra sigillata. In: Römische Forschungen in Zalău 1973. ActaArchHung 27 (1975) 179, Nr. 40; GABLER 1978, 307, Nr. 88.

¹²⁹ GABLER 1976, 6, Nr. 9; MEES 1993, 63, Taf. 35.

¹³⁰ GABLER, D.: Samian ware from the Albertfalva vicus. BudRég 30 (1993) 121; GABLER. 1999, 144.

Négy edénynél vehettük számításba M. Crestio-t mint készítőt. Ez a fazekas gyakran szignálta formáit, ami azzal magyarázható, hogy kizárólag modell készítésére specializálhatta magát. Gyártási programjában valamennyi reliefszerű forma szerepel (Drag. 29, Drag. 30, Drag. 37, Knorr 78). A Drag. 29 és a Drag. 37 típusok aránya arra enged következtetni, hogy működésének kezdete nem tehető a Kr.u. 80-as éveknél korábbra. Medaillon stílusú edényei idő-

ben talán megelőzik az egyszerű levéldíszes változatokat. Metopé stílusú táljait viszont inkább az Kr. u. 90-es évekre ill. a 2. század elejére lehet keltezni¹³¹. Gyártmányai főként a nyugati provinciákban terjedtek el; ritkábbak a dunai tartományokban. Miután a La Graufesenque-i export-periódus végére tehető L. Cosius hatása edényein nem figyelhető meg, feltételezhető, hogy működése még Kr. u. 110 előtt lezárult¹³².

Noricumban Karlsteinben (3 db), Ovilavában (7 db)¹³³, Lentiában (4 db)¹³⁴ és Flavia Solvában került elő áruja¹³⁵. Ritkábban fordul elő áruja Pannoniában, ahol csak Vindobonában számottevő edényeinek száma (14 db)¹³⁶; fellelhető még Carnuntumban¹³⁷, Savariában¹³⁸ és Sárváron¹³⁹.

A 40. sz. edény készítőjeként Crucuro-t is számításba vehettük. Ez a fazekas szoros kapcsolatban állt M. Crestioval, így kettőjük áruját nehéz megkülönböztetni. Crucuro gyártmányai Rottweilben (Arae Flaviae) fellelhetőek, ezért Flavius-kori működése joggal feltételezhető. Crucuro valószínűleg M. Crestioval együtt dolgozott az Kr. u. 80-as években¹⁴⁰. Ugyanerre az időszakra keltezi működését a 80-as évekre tehető Cap de Creus-i hajótörés leletanyaga. Knielingenben Crucuro *sigillatája* egy síregyüttesben Domitianus 90/91-ben vert érmével együtt került elő¹⁴¹. Gyártmányai Germaniában és Britanniában egyaránt elterjedtek¹⁴². *Crucurofec* bélyeges tányér a noricum St. Pantaleonban (Amstetten, NÖ) került elő¹⁴³. Pannoniában áruját eddig Vindobonában (9 db)¹⁴⁴, Carnuntumban¹⁴⁵, Gerulatán¹⁴⁶, Arrabonában¹⁴⁷, To-

kodon¹⁴⁸ és Aquincumban találták meg¹⁴⁹. Díszítetlen edényét Gorsiumból ismerjük¹⁵⁰.

A budaörsi anyagból 7 edény készülhetett a banassaci manufaktúrában. A későbbi banassaci áru a Hadrianus kori municipiumokban gyakori, így Carnuntumban, Sallán vagy Aquincumban. Ezekben a városokban nagyobb számban található, mint a La Graufesenque-i áru¹⁵¹. Utóbbinak aránya ugyanakkor nagyobb a Flavius kori *limestáborok*ban ill. azok *vicusaiban* (Vindobona, Brigetio, Albertfalva vagy Intercisa). Ebben az esetben Budaörs forgalmi mutatói az albertfalvaihoz közelítenek. Banassac exportjának kezdete a Frankfurt-heddernheimi kőtábor I b periódusa alapján Kr. u. 90 és 100 közé keltezhető¹⁵². Más vélemények szerint a *limes* mentén a manufaktúra termékei csak a 2. sz. elején tűnnek fel. Bár a Neckar vidéken már az 1. sz. végén fellelhető a banassaci *sigillata*¹⁵³, A. Mees az export kezdetét 110 utánra ill. 110 és 120 közti évtizedre keltezte¹⁵⁴. Magunk részéről a 90 és 110 közötti időszakot tartjuk valószínűbbnek¹⁵⁵. A 110 körül felhagyott hofheimi kőtábor anyaga valamint Oberstimmben¹⁵⁶ és Unterkirchbergben való előfordulása alapján arra következtethetünk, hogy a manufaktúra szállítmányai ide 110 és 120 között érkezhettek¹⁵⁷. A manufaktúra Hadrianus-kori működését már korábban is feltételeztük¹⁵⁸. Időrendi javaslatunkat megerősíti a banassaci *sigillaták* jelenléte Pforringben és Rainau-Buch *vicusaiban*, ami azt jelenti, hogy ez az áru a raetiai *limesen* Kr. u. 140 tájáig forgalomban volt.¹⁵⁹ Egyes síregyüttesek, mint a seebrucki¹⁶⁰ vagy a Stutheien Hüttwilien-i villa leletei alapján még ennél későbbi forgalmukkal is számolhatunk¹⁶¹.

A 63. és 69. sz. töredékeket Natalis köréhez sorolhattuk. Ez az officina jelentős mennyiségű árut azállított a dunai tartományokba. Noha A. Mees sze-

¹³¹ MEES 1995, 74.

¹³² Ibidem.

¹³³ KARNITSCH 1959, Taf. 12, 2–7, Taf. 13, 1–6.

¹³⁴ KARNITSCH 1972, Taf. 9, 1–4.

¹³⁵ GROH 1996, 205 TS 33.

¹³⁶ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 8, 1–11; GABLER 2004, 143.

¹³⁷ HUDECZEK 1965, 79, Nr. 2–3; KANDLER-ZÖCHMANN. 1997, Taf. 2, 11–12.

¹³⁸ BUOCZ – GABLER 2002, 93.

¹³⁹ GABLER 1997, 66, Nr. 45.

¹⁴⁰ MEES 1995, 76.

¹⁴¹ KOTTERBA, M.: Das römische Gräberfeld von Knielingen, Stadt Karlsruhe. Magisterarbeit Univ. Freiburg 1991, Taf. 15, 8 és 91, 5.

¹⁴² MEES 1995, 76.

¹⁴³ MATOUSCHEK, J. – NOWAK, H.: St. Pantaleon. FÖ 35 (1996) 508.

¹⁴⁴ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 13, 7–8; GABLER 2004, 144.

¹⁴⁵ TRINKS, U.: Fundberichte Palastruine 1958/59. Carnuntum Jb 5 (1959) 1960, 54, 57; HUDECZEK 1965, 79, Nr. 2–3; RAUCHENWALD 1996, 93, Nr. 1, 94, Nr. 2–3; KRONBERGER, M.: Ausgewähltes keramische Fundmaterial aus stratifiziertem Fundkomplexen. In: H. Stiglitz (Hrsg.): Das Auxiliarkastell Carnuntum I. Forschungen seit 1977–1988. Sonderschr. Österr. Arch. Inst. 29, Wien 1997 Taf. 2, 11.

¹⁴⁶ GABLER – PICHLEKOVÁ 1996, 55, Nr. 14.

¹⁴⁷ GABLER 1967.

¹⁴⁸ GABLER D.: Az importált terra sigillaták forgalma Pannoniában. ArchÉrt 91 (1964) 98.

¹⁴⁹ MEES 1993, 62, Taf. I. 3.

¹⁵⁰ GABLER, D.: Die gestempelten Sigillaten von Tác (Gorsium). Acta RCRF 9 (1967) 1969, 37, Nr. 26.

¹⁵¹ GABLER 2004, 146.

¹⁵² FABER 1994, 177.

¹⁵³ FRANKE, R.: Arae Flaviae V. Die Kastelle I und II von Arae Flaviae/Rottweil und die Okkupation des Oberen Neckargebietes. Forsch. und Berichte Vor- und Frühgeschichte Baden-Württemberg. Stuttgart 2003, 111.

¹⁵⁴ MEES 1995, 105.

¹⁵⁵ FABER 1994, 177.

¹⁵⁶ SEITZ, G.: Zum spätsüdgallischen Terra sigillata-Import in der Wetterau. Acta RCRF 21–22 (1982) 143, Taf. 2, 9; SIMON 1989, 273, Nr. A 69 és A 74.

¹⁵⁷ PFERDEHIRT, B.: Die römische Okkupation Germaniens und Rätien von der Zeit des Tiberius bis zum Tode Trajans. Untersuchungen zur Chronologie südgallischer Reliefsigillata. JRGZM 33 (1986) 253–.

¹⁵⁸ GABLER 1978, 406.

¹⁵⁹ HEILIGMANN 1990, 150.

¹⁶⁰ FASOLD 1993, 41.

¹⁶¹ ROTH-RUBI, K.: Die Villa von Stutheien-Hüttwilien TG. Ein Gutshof der mittleren Kaiserzeit. Antiqua 14, Basel 1986, 23, 74.

rint a kutatás túlságosan sok dombordízes tálat köt ehhez a műhelykörhöz, olyanokat is, amelyek nem hozhatók kapcsolatba vele, a provinciális régészet számára a Natalis-csoport fogalommá vált¹⁶². Mint-hogy a műhely jellegzetes E tojásfüzértípusa már Oberstimmben feltűnt; az officina működését a Kr. u. 120 előtti időszakban megkezdhetette¹⁶³. Ezt a tojásfüzért ugyan Marinus is használta¹⁶⁴, a kerámia kronológiai helyzete szempontjából ennek nincs jelentősége. A műhely működése Kr. u. 110 táján kezdődhetett, áruja 140 tájáig lehetett forgalomban¹⁶⁵. Nincs kizárva, hogy formátáljaiból később is kiformázhattak dombordízes tálakat.

A Natalis-csoport áruja gyakori Noricumban; Karlsteinből 16¹⁶⁶, Juvavumból 46 (!)¹⁶⁷, Lentiából 31¹⁶⁸, Ovilavából 60 (!)¹⁶⁹, Flavia Solvából 14 edényét ismerjük¹⁷⁰. Jelentős mennyiségben lelhető fel ez a kerámia Pannoniában is. Vindobonában 55 példány került elő¹⁷¹, Carnuntumban 33¹⁷², Gerulatán 19¹⁷³. A további lelőhelyek: Ad Flexum¹⁷⁴, Arrabona¹⁷⁵, Föllik-Sulzacker, Müllendorf¹⁷⁶, Savaria¹⁷⁷, Salla¹⁷⁸, Poetovio¹⁷⁹, Siscia¹⁸⁰, Sárvár¹⁸¹, Gyulafrátót¹⁸²,

Brigetio¹⁸³, Tokod¹⁸⁴, Aquincum¹⁸⁵, Albertfalva (16 db !)¹⁸⁶, Matrica¹⁸⁷ és Gorsium¹⁸⁸.

A 60.–62. sz. töredékeket a másik jelentős banassaci officinához sorolhatjuk. Ez Germanus VI/VII műhelye (Germani f.ser), amely a jellegzetes Hofmann A tojásfüzérrel ismerhető fel. Ezt a makkalakú választótaggal jellemezhető tojásfüzért korábban La Graufesenque-ban Amandus vagy C. Cingius Senovir használta; széleskörű, interprovinciális elterjedése mégis a banassaci műhelynek köszönhető¹⁸⁹. Az officina díszítőelemei közt feltűnnek olyan motívumok is, amelyek eredetileg a lezoux-i Cinnamus műhely Cerialis csoportjának pecsétlőállományához tartoztak¹⁹⁰. A lezoux-i elemekkel díszített Germani f.ser áru eszerint Kr. u. 135 és 150 közötti időszakra keltezhető¹⁹¹. Ennek a műhelynek kerámiája gyakori Noricumban, de jóval kevesebb, mint a Natalis csoporthoz sorolható edény. Karlsteinben 2 db¹⁹², Juvavumban 27 db¹⁹³, Lentiában 5 db¹⁹⁴, Ovilavában 20 db¹⁹⁵, Flavia Solvában 9 db¹⁹⁶, Mauternben 1 db¹⁹⁷ került elő. A pannoniai lelőhelyek közül gyakori Vindobonában (19 db)¹⁹⁸, Carnuntumban 8 db¹⁹⁹, Gerulatán (9 db)²⁰⁰, Arrabonában (4 db)²⁰¹, megtalálható Brigetioban²⁰², Tokodon²⁰³, Scarbantiában²⁰⁴,

¹⁶² MEES 1995, 85.

¹⁶³ SIMON 1989, 267–301

¹⁶⁴ VERNHET, A.: Un four de La Graufesenque (Aveyron). La cuisson des vases sigillés. Gallia 39 (1981) 32.

¹⁶⁵ MEES 1995, 111; ZANIER 1992, 119.

¹⁶⁶ MENKE 1974, 143–145, Abb. 7, 10–12, Abb. 8, 1–14.

¹⁶⁷ KARNITSCH 1971, Taf. 27, 4–8, Taf. 28, 1–9; Taf. 29, 1–14, Taf. 30, 1–12; KALTENBERGER 1995, Taf. 4, 2–4.

¹⁶⁸ KARNITSCH 1972, Taf. 16, 1–6, Taf. 17, 1–8, Taf. 18, 1–7, Taf. 19, 1–4, Taf. 20, 1–8.

¹⁶⁹ KARNITSCH 1959, Taf. 24, 6–9, Taf. 25, 1–2, Taf. 26, 1–12, Taf. 27, 1–14, Taf. 28, 1–10, Taf. 29, 1–7.

¹⁷⁰ GROH 1996, 206 TS 58–71.

¹⁷¹ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 21, 1–10, Taf. 22, 1–5, Taf. 23, 1–8, Taf. 24, 1–6, Taf. 25, 1–7, Taf. 26, 1–8; GABLER 2004, 147.

¹⁷² HUDECZEK 1965, 79, Nr. 14–22; GRÜNEWALD 1983, Taf. 11, 10; KANDLER-ZÖCHMANN 1997, Taf. 3, 3–6.

¹⁷³ GABLER – PICHLOVÁ 1996, 55, Nr. 21–27, 30–31; DEKAN – KUZMOVÁ 1996, 149–150, Nr. 29–34; KREKOVIC 1996; VARSIK – KUZMOVÁ – SCHMIDTOVÁ 1996, 193–, Nr. 7–9, 220, Nr. 52, 222, Nr. 79.

¹⁷⁴ GABLER, D.: Untersuchungen am oberpannonischen Donaulimes. In: D. Haupt – H. G. Horn (Hrsg.): Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Int. Limeskongress in der Germania inferior. Köln–Bonn 1977, 301.

¹⁷⁵ GABLER 1967, 43–44; GABLER D.: Kutatások Arrabona canabaejában. Arrabona 13 (1971) 25.

¹⁷⁶ GABLER, D.: Die Sigillaten im westpannonischen Raum (Burgenland) Mitt.Österr.Arbeitsgem. Ur- und Frühgeschichte 29 (1979) 31.

¹⁷⁷ BUOZ – GABLER 2002, 94.

¹⁷⁸ GABLER 1976, 162; 1978, 399; 1979, 376; GABLER 1989a, 440.

¹⁷⁹ MIKL-CURK 1969, 10.

¹⁸⁰ MAKJANIĆ 1995, pl. 69, 274.

¹⁸¹ GABLER 1991a, 61, Nr. 12–14; 1997, Nr. 49–52; HORVÁTH 2001, 88.

¹⁸² GABLER 1986a, 148, Nr. 30.

¹⁸³ JUHÁSZ 1935, Taf. 1, 6 és Taf. I. 26; KUZMOVÁ 1992, 43, Nr. 16–17.

¹⁸⁴ HORVÁTH – KELEMEN – TORMA 1979, Taf. 26, 6 és 16.

¹⁸⁵ GABLER 1976, 6, Nr. 12–13; GABLER 1985, 1. kép 12; MEES 1993, Taf. 10, 1–2; GABLER 2001, 112, Nr. 11–12.

¹⁸⁶ GABLER, D.: Samian ware from the Albertfalva vicus. BudRég 30 (1993) 121, pl. 2, 2–5; GABLER 1999, 147; GABLER, D.: Terra sigillaták az albertfalvi vicus nyugati részén. BudRég 40 (2006) 71, Nr. 1.

¹⁸⁷ KOVÁCS, P.: The principia of Matrica. ComArchHung 1999, 58, Nr. 6.

¹⁸⁸ GABLER 1972, 12, Nr. 19–23.

¹⁸⁹ MEES 1995, 109–110.

¹⁹⁰ MOREL, CH. – PEYRE, P.: Banassac et Lezoux. Relations stylistiques dans les productions de ces deux ateliers de terre sigillée. Mende: Centre de Documentation Archéologique de la Lozère. 1973, 13–; ROGERS, G.: Banassac and Cinnamus. Acta RCRF 11–12 (1969–1970) 98–106.

¹⁹¹ MEES 1995, 110.

¹⁹² MENKE 1974, 143, Abb. 7, 18–19.

¹⁹³ KARNITSCH 1971, Taf. 24, 6–10, Taf. 25, 1–13, Taf. 26, 1–9, Taf. 27, 1–3; KARNITSCH 1972, Taf. 15, 4; KALTENBERGER 1995, Taf. 4, 1.

¹⁹⁴ KARNITSCH 1972, Taf. 14, 5–6, Taf. 15, 1–3.

¹⁹⁵ KARNITSCH 1959, Taf. 22, 1–9, Taf. 23, 1–11.

¹⁹⁶ GROH 1996, 206 TS 41–50.

¹⁹⁷ V. Gassner *et al.*: Das Kastell Mautern – Favianis RLÖ 39, Wien 2000, 137.

¹⁹⁸ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 18, 4–10, Taf. 19, 1–5, Taf. 20, 1–3; GABLER 2004, 148; DONAT, P.: Zur Herkunft der Terra sigillata von der Ausgrabung Michaelerplatz. Fundort Wien 2 (1999) 211.

¹⁹⁹ HUDECZEK 1965, 79, Nr. 12–13; RAUCHENWALD 1996, Taf. 2, 29; KANDLER-ZÖCHMANN 1997, Taf. 3, 1.

²⁰⁰ GABLER – PICHLOVÁ 1996, 149, Nr. 25–28; KREKOVIC 1996, Taf. 2, 14–15.

²⁰¹ GABLER 1967, 40, Nr. 22–24; GABLER D.: Kutatások Arrabona canabaejában. Arrabona 13 (1971) 27, 20. ábra 1.

²⁰² KUZMOVÁ 1992, 42, Nr. 14–15.

²⁰³ HORVÁTH – KELEMEN – TORMA 1979, Taf. 26, 5, 10.

²⁰⁴ GABLER 1986a, 141, Nr. 6.

Savariában²⁰⁵, Sallán (9 db)²⁰⁶, Poetovioban²⁰⁷, Sár-
váron (9 db)²⁰⁸, Cirpiben²⁰⁹, Aquincumban (16 db)²¹⁰,
Albertfalván²¹¹, Camponában²¹², Tökön²¹³, Matricá-
ban²¹⁴, Vetus Salinán²¹⁵, Gorsiumban²¹⁶ és Sirmiumban²¹⁷.

KÖZÉPGALLIAI ÁRU

A budaörsi *sigillaták* közül 168 példány készülhetett a középgalliai manufaktúrákban, ami a teljes átlomány 17,5 %-nak felel meg. A középgalliai edények közül

Relief díszű	
Drag, 37 formájú	126 db
Díszítetlen	41 db
ezek közül	
Drag, 27 formájú	1 db
Drag, 33 formájú	5 db
Drag, 42 formájú	1 db
Drag, 18/31 formájú	29 db
Drag, 35/36 formájú	2 db
Drag, 38 formájú	4 db

Anyagunkban a legkorábbi áru Butrio műhelyéből érkezett. A középgalliai manufaktúrák termékeinek megjelenése Hadrianus korára tehető; számuk azonban még ekkor is rendkívül csekély. Butrio áruja Kr. u. 125–145 közötti időszakra tehető²¹⁸. Áruja megtalálható Vindobonában²¹⁹, Carnuntumban²²⁰, Gerulatán²²¹, Brigetioiban²²², Sallán²²³, és Aquincumban²²⁴.

²⁰⁵ Ibidem 144, Nr. 14–16.

²⁰⁶ GABLER 1976, Abb. 16, 8; GABLER, D.: Terra sigillata. In: Römische Forschungen in Zalalövö 1975. ActaArchHung 29 (1977) Abb. 17, 5; GABLER 1978, Abb. 64, 8–9; 1981, Abb. 33, 4; GABLER, D.: Terra sigillata. In: Römische Forschungen in Zalalövö 1980–81. ActaArchHung 34 (1982) Abb. 20, 3, Abb. 20, 5; GABLER 1989a, Abb. 2, 8–9.

²⁰⁷ MIKL-CURK 1969, Taf. 2, 2–3, 5.

²⁰⁸ GABLER 1997, 48, Taf. 6, 7; HORVÁTH 2001, Abb. 7, 13–14, 15–17.

²⁰⁹ GABLER 1986, 30, Nr. 21.

²¹⁰ FINÁLY G.: Az aquincumi múzeum terra sigillata darabjai. BudRég 9 (1906) 89; GABLER 1976, 6, Nr. 15–20; GABLER 1985, 1. kép 10–11; MEES 1993, Taf. 5, 11, Taf. 6, 1; GABLER 2002, Abb. 2, 7–8, Nr. 11–12.

²¹¹ GABLER, D.: Samian ware from the Albertfalva vicus. BudRég 30 (1993) pl. I. 6, pl. 2, 6.

²¹² GABLER, D.: The Flavian limes in the Danube bend. ComArchHung 1999, 83.

²¹³ GABLER 1986a, 30, Nr. 29.

²¹⁴ Ibidem 30, Nr. 25–27.

²¹⁵ BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É.: Das frühromische Lager und Wohnsiedlung in Adony (Vetus Salina). ActaArchHung 4 (1954) 185, Abb. 16, 11.

²¹⁶ GABLER 1972, 11, Nr. 12.

²¹⁷ BRUKNER 1981, Taf. 21, 1.

²¹⁸ STANFIELD – SIMPSON, G. 1990, 113.

²¹⁹ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 35, 1–4.

²²⁰ A polgár városban, I. SWOBODA, E.: Grabung 1956. Carnuntum Jb 1956, 52, TRINKS, U.: Fundbericht Palastruine 1957–1958. Carnuntum Jb 1959, 65; az auxiliarius táborban ld. KANDLER-ZÖCHMANN, CH. 1997, Taf. 12, 5–9.

²²¹ DEKAN – KUZMOVÁ 1996, 151, Nr. 41–42.

²²² KUZMOVÁ 1992, 44, Nr. 23–29.

²²³ GABLER, D. Terra 1979, 377, Nr. 19; GABLER 1989a, 440, Nr. 39

²²⁴ GABLER 1976, 19, Nr. 27.

Biztosan Martres-de Veyre-ben készült a 75. sz. darab, amely a Cettus által jelzett, ún. kis S motívumokkal jellemezhető műhelyhez köthető²²⁵. Cettus az egyik legkésőbbi mestere ennek a manufaktúrának; áruját leginkább a britanniai leletgyűtésekre adatai alapján tudjuk keltezni. Edényei a corbridge-i lerakat pusztulási rétegében található; ennek alapján működése Kr. u. 135–160 közötti évekre tehető²²⁶. A műhely termékei Pannoniában megtalálhatók Carnuntumban²²⁷, Gerulatán²²⁸, Albertfalván²²⁹, Balácán²³⁰ és Gorsiumban²³¹.

A korai, Hadrianus–Antoninus Pius-kori középgalliai mesterek közül számításba vehetjük Attianust is, mint az egyik tál készítőjét. Működése a 120–145 közötti évtizedekre tehető. Áruja megtalálható Vindobonában²³², Carnuntumban²³³, Gerulatán²³⁴, Brigetioiban²³⁵, Aquincumban²³⁶, Albertfalván²³⁷ és Gorsiumban²³⁸.

Nem sokkal későbbre keltezhető Sacer működése (Kr. u. 125–150), akinek műhelye anyagunkban is képviselve van (74. sz.). Gyártmányai jelentősebb mennyiségben csak Vindobonában lelhetők fel²³⁹. Megtalálhatók még Gerulatán²⁴⁰, Aquincumban²⁴¹ és Gorsiumban²⁴².

Az Antoninus-kori Lezoux-i fazekasok áruja – ugyanúgy mint Pannonia többi lelőhelyén – itt is jóval nagyobb számban lelhető fel, mint a Hadrianus-korai Antoninus-kori. A meghatározható darabok műhelyenkénti megoszlása a következő:

Attianus, Cinnamus	1 db
Cinnamus	7 db
Paullus	1 db
Albucius, Paternus II	3 db
Laxtucissa, Paternus II	1 db
Paternus II	1 db

Ezeknek az officináknak áruja szinte mindenható eljutott Pannoniában; reménytelen vállalkozás lenne valamennyi lelőhely adatolt felsorolása, hi-

²²⁵ TERRISSE J. R.: les céramiques sigillées gallo-romaine des Martres-de-Veyre. Gallia suppl. XIX. Paris 1968, 52.

²²⁶ HARTLEY 1972, 322–.

²²⁷ HUDECZEK 1965.

²²⁸ KREKOVIC 1996, 195, Nr. 29.

²²⁹ GABLER 1999, 149.

²³⁰ GABLER – PALÁGYI 1989, 111.

²³¹ GABLER 1972, 52.

²³² WEBER-HIDEN. 1996, Taf. 38, 9–13.

²³³ HUDECZEK. 1965.

²³⁴ DEKAN – KUZMOVÁ 1996, 152, 52.

²³⁵ KUZMOVÁ 1992, 93, Nr. 449.

²³⁶ GABLER 1976, 9, Nr. 27–29.

²³⁷ GABLER D.: Terra sigillaták az albertfalvai vicus nyugati részén. BudRég 40 (2007) 71, Nr. 4.

²³⁸ GABLER 1972, 12, Nr. 28.

²³⁹ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 38, 1–6, Taf. 39, 1–4.

²⁴⁰ KREKOVIC 1996, 194, Nr. 13; GABLER – PICHLEKOVÁ 1996, 59, Nr. 47.

²⁴¹ GABLER. 1976, 9, Nr. 30.

²⁴² GABLER 1972, 12, Nr. 27.

5. kép: 1–19: Középgalliai sigillaták

szen a Cinnamus körhöz köthető edények száma csak Vindobonában 170 db és Carnuntumból is eddig 89 db-ot publikáltak²⁴³, ami azt jelenti, hogy ennek az árunak ismert mennyisége a tartomány egészében közel 400 darabra tehető. Ennél jóval kevesebb a Paternus II áru, amelynek száma Vindobonában 43 db. Cinnamus működésén belül G. Simpson és G. Rogers egy Kr. u. 135–145 közötti évtizedre te-

hető korai periódust különböztetett meg, meghatározva ennek sajátos motívumkincsét²⁴⁴. Az officina többi áruja – köztük a budaörsi példányok is – a 145–170/178 közötti években készülhetett. Cinnamus edényei a dunai tartományokban a 166–180 közötti években lezajlott markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegek egyik vezérlete.

²⁴³ A terra sigillaták carnuntumi forgalmát a pfaffenbergivel egy 2005-ben készült munkában hasonlítottuk össze.

²⁴⁴ SIMPSON, G. – ROGERS, G.: Cinnamus de Lezoux et quelques potiers contemporains. Gallia 27 (1969) 3–.

Cinnamusszal szoros kapcsolatban állhatott Paullus, akinek működése a 140–170 közötti évtizedekre tehető²⁴⁵.

Paternus II műhelye egyike a legkésőbbi közép-galliai vállalkozásoknak, amelyek még távoli provinciákba is eljuttatták árujukat. Működése B. R. Hartley szerint Kr. u. 160 táján kezdődhetett²⁴⁶, és legalább 180-ig, esetleg 190-ig folytatódhatott²⁴⁷. Paternus kerámiája is gyakori a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegek anyagában²⁴⁸.

RHEINZABERNI ÁRU

A budaörsi *sigillaták* legnagyobb része – csakúgy mint a pannoniai lelőhelyek többségében – a rheinzaberni manufaktúrához köthető. 505 darab sorolható a nagy rajnai fazekascentrumhoz, a teljes anyag közel 53 %-a. Aránya még ennél is nagyobb lehet, ha 18 db-nál el lehetne dönteni, hogy rheinzaberni vagy westerndorfi gyártmányok-e. A nagyszámú relief díszű *sigillata* mellett feltűnően kevés a díszítetlen típusok száma, mindössze 121. A rajnai importáru formák szerinti megoszlása a budaörsi anyagban a következő:

Relief díszű áru

Drag. 37 formájú	382 db
Drag. 30 formájú	2 db

Díszítetlen áru

Drag. 31 formájú	38 db
Drag. 32 formájú	35 db
Lud Tb formájú	4 db
Drag. 42 formájú	3 db
Drag. 33 formájú	21 db
Drag. 46 formájú	1 db
Drag. 36 formájú	2 db
Drag. 38 formájú	4 db
Drag. 39 formájú	1 db
Drag. 43 formájú	2 db
Drag. 54 formájú	11 db

A relief díszű anyagban a következő műhelyek áruját ismerhettük fel:

Janu(arius) I	1 db
Janu(arius) I, Cobnertus I	1 db
Reginus I	2 db
Cobnertus III	1 db
Cerialis I	1 db
Cerialis II–III	1 db
Cerialis III	5 db

Cerialis II–IV	1 db
Cobnertus III, Cerialis III	1 db
Cerialis V–VI	1 db
Arverniscus-Lutaevus	
Comitalis I	1 db
Cerialis I, Belsus I	1 db
Cerialis kör B áru	1 db
Comitalis II	1 db
Comitalis III	1 db
Lucanus	1 db
Reginus II-Virilis	1 db
BfAttoni	2 db
Florentinus	1 db
E 25–26 tojásfüzér mestere	2 db
Belsus III	1 db
Attilus	1 db
BfAttoni, Attilus	1 db
Augustinus III	1 db
Julius I	3 db
Julius I, Lupus	1 db
Verecundus I	1 db
Comitalis III, Verecundus I	1 db
Comitalis III, Verecundus II	2 db
Helenius	1 db
Marcellus II	1 db
Primitivus IV	5 db
Primitivus I–IV	1 db
O.382–83 motivum mestere	1 db
Janu(arius) II	2 db
Victor I	1 db
Victor I, Victor II-Januco	1 db
Victor II-Januco	1 db
Victor III	1 db

A rheinzaberni manufaktúra működésének kezdetére vonatkozóan kevés adattal rendelkezünk. A fazekascentrum keltezése a heiligenbergi gyártmányoktól függ, mivel az elszászi és a rajnai gyár korai mesterei között szoros a kapcsolat. Januarius és Reginus I mindkét manuafkturában működött. Fel-tételezték, hogy Janu(arius) La Madeleine-ből ment Heiligenbergbe, majd onnan Rheinzabernbe²⁴⁹. Heiligenbergi gyártmányú edénye a saalburgi földtábor anyagában került elő; ezt a földtábort Kr. u. 139-ben hagyták fel²⁵⁰. A heiligenbergi áru forgalma Kr. u. 180 tájáig követhető²⁵¹; a műhely körzetében – egy pincelelet tanúsága alapján – még to-

²⁴⁵ STANFIELD – SIMPSON 1990, 317.

²⁴⁶ HARTLEY 1972 33, tab. V.

²⁴⁷ STANFIELD – SIMPSON 1990, 239; ROGERS G. B.: Poteries sigillées de la Gaule centrale. Les potiers. Cahiers du Centre. Archéologique de Lezoux (sous la direction de Ph. Bet et R. Delage) 1999, 190.

²⁴⁸ FABER 1994, 184; GABLER, D.: Über die Aussagekraft der Terra sigillata bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen. In: H. Friesinger – J. Tejral – A. Stuppner (Hrsg.), Markomannenkriege- Ursachen und Wirkungen. Brno 1994, 306.

²⁴⁹ FÖRRER 1911, 142; LUTZ, M.: Revue Arch. Centre 5.2 (1966) 144; MÜLLER 1968, 18; SIMON 1973, 96; OLDENSTEIN-PFERDEHIRT B.: Recherches sur l'origine des répertoires de poinçons des potiers de Gaule de l'Est et de Germanie supérieure. In: C. Bémont – J. P. Jacob: La terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire: implantations, produits, relations. DAF no. 6, Paris 1986, 259.

²⁵⁰ SIMON 1973, 96.

²⁵¹ SCHAUB 1994, 440.

vább is²⁵². Rheinzabern exportjának kezdetéhez adatot szolgáltat a hesselbachi tábor anyaga is, amely Kr. u. 150/160 előtti időszakra keltezhető; ebben azonban rheinzaberni *sigillata* még nem található²⁵³. Nem került elő ilyen kerámia a weissenburgi *castellum* korai, palánk-periódusának anyagában sem; a tábor Kr. u. 145 táján építették át kőbe²⁵⁴. Fenti *terminus post quem* alapján Rheinzabern exportjának kezdetét Kr. u. 145 utánra keltezzük. *Terminus ante quem*-nek tekinthetjük a Kr. u. 161-es évet, miután Antoninus Pius egyik ebben az évben vert érmének lenyomata díszít egy – a Cerialis IV szériához attribálható – dombordízes *sigillatát*. Cerialis a legkorábbi fazekas, Janu(ariu)s I sérült pecsétlőjével kialakított motívumot használt; utóbbi tehát már korábban működhetett²⁵⁵. Fentiek alapján Janu(ariu)s I feltehetően már a 150-es években megnyithatta rheinzaberni műhelyét²⁵⁶.

Januarius I officinájának termékeit Budaörsön kívül 18 másik lelőhelyen ismerték fel. 14 példány került elő Vindobonában²⁵⁷, egy-két darabot találtak Carnuntumban²⁵⁸, Gerulatan²⁵⁹, Ad Statuas táborában²⁶⁰, Brigetioban²⁶¹, az aquincumi *canaba*ban²⁶², Vetus Salinán²⁶³, Intercisában²⁶⁴ és Gorsiumban²⁶⁵. Ez az áru ugyanakkor fellelhető a Borostyánkő út körzetében is, amit a következő lelőhelyek bizonyítanak: Neudörf²⁶⁶, Purbach²⁶⁷, Neckenmarkt²⁶⁸, Strebersdorf²⁶⁹, Schattendorf²⁷⁰, Salla²⁷¹ és Poetovio²⁷².

A tartomány belsejéből egyelőre csak Balácáról²⁷³ és Sárvárról ismerjük²⁷⁴.

Két töredék (96–97) a Reginus I szériához köthető. Ez a műhely önálló pecsétlő-készletet használt, azaz kevésbé vette át más officinák díszítőelemeit, ezért gyártmányainak meghatározása könnyebb. H. Bernhard a Reginus I szériát a legkorábbi csoportba sorolta²⁷⁵, holott ennek az A. Mees által használt Yule formula ellentmond²⁷⁶. A műhelyben készült edények nagy száma alapján joggal következtethetünk arra, hogy több fazekas is dolgozhatott ebben az officinában. Működési ideje a 2. század harmadik negyedére tehető; ez az áru Kr. u. 180 tájáig lehetett forgalomban. Pannoniában eddig több mint 60 edényt köthetünk ehhez a műhelyhez, ebből a legtöbb (25 db) Vindobonában került elő²⁷⁷. Megtalálható Carnuntumban (10 db)²⁷⁸, Ad Statuas *auxiliaris* táborában (7 db)²⁷⁹, a markomann háborúk pusztításaival kapcsolatba hozható rétegekben, Brigetioban (4 db)²⁸⁰, Aquincumban²⁸¹, Albertfalván²⁸², Mursában²⁸³, Gorsiumban²⁸⁴, a pátyi telepen²⁸⁵. Fellelhető ez az áru a Borostyánkő út körzetében is; Großhöflein-ben²⁸⁶, Strebersdorf-ban²⁸⁷, Sallán²⁸⁸, Poetovioban²⁸⁹, ritka ugyanakkor a tartomány belsejében, ahol Sárváron²⁹⁰ és Balácán került elő²⁹¹.

²⁵² Herbolzheim-Tutschfeld. L. MEES 2002, 323–324. Commodusnak Kr.u. 186-ban vert érme Cibisus dombordízes sigillatájával egy rétegben került elő.

²⁵³ SIMON 1973, 96.

²⁵⁴ DIETZ, K.: Die Blütezeit des römischen Bayern. In: W. Cyszcz – K. Dietz – T. Fischer – H.-J. Kellner (Hrsg.): Die Römer in Bayern. Stuttgart 1995, 124–125.

²⁵⁵ MEES 2002, 78.

²⁵⁶ HULD-ZETSCHKE, I.: Nida eine römische Stad im Frankfurt am Main. Fb Hessen 15 (1977) 17; REUTTI, F.: Tonverarbeitende Industrie im römischen Rheinzabern. Germania 61 (1983) 44; BITTNER, K.: Zur Fortsetzung der Diskussion um die Chronologie der Rheinzaberner Relieföpfer. BVbl 61 (1986) 251.

²⁵⁷ WEBER-HIDEN 1996, 212, 214.

²⁵⁸ GRÜNEWALD 1979a, Kat. 7.

²⁵⁹ GABLER – PICHLEROVÁ 1996, 64, Nr. 94.

²⁶⁰ GABLER 1989, 456–457.

²⁶¹ KUZMOVÁ. 1992, Nr. 108–110.

²⁶² GABLER 2002, 231, Nr. 40.

²⁶³ GABLER D.: A dunai limes I–II.századi történetének néhány kérdése. ArchÉrt 104 (1977) 172.

²⁶⁴ PÓCZY, K.: Keramik. In: I. Borzsák (Hrsg.): Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung 36, Budapest 1957, Kat. 93.

²⁶⁵ GABLER 1972, Nr. 125.

²⁶⁶ MATOUSCHEK, J. – NOWAK, H.: FÖ 40 (2001) 633.

²⁶⁷ Ibidem 637.

²⁶⁸ MATOUSCHEK, J. – NOWAK, H.: FÖ 38 (1999) 820.

²⁶⁹ MATOUSCHEK, J. – NOWAK, H.: FÖ 37 (1998) Kat. 513.

²⁷⁰ MATOUSCHEK, J. – NOWAK, H.: FÖ 42 (2003) 700.

²⁷¹ GABLER 1989a, Nr. 71.

²⁷² MIKL-CURK 1969, Kat. 158–161.

²⁷³ GABLER 1992, Nr. 26.

²⁷⁴ GABLER, D.: Einige Besonderheiten der Verbreitung der Rheinzaberner Sigillaten in Pannonien. BVbl 52 (1987) 102. A rheinzaberni sigillaták pannoniai forgalmához I. HANTOS Z.: A rheinzaberni reliefdíszes terra sigillaták pannoniai forgalmáról. ArchÉrt 130 (2005) 105–135.

²⁷⁵ BERNHARD, H.: Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieföpfer. Germania 59 (1981) 84

²⁷⁶ MEES 2002, 325.

²⁷⁷ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 83, Nr. 1–8, Taf. 84, Nr. 1–5, Taf. 85, Nr. 1–10. Ez a széria gyakori továbbá a Michaelerplatz anyagában is, I. DONAT, P.: Zur Herkunft der Terra sigillata von der Ausgrabung Michaelerplatz. Fundort Wien 2 (1999) 213.

²⁷⁸ Pfaffenbergen 2 példány került elő, megtalálható ezenkívül a polgárvárosban, I. RAUCHENWALD 1996, Kat. 97, a legiotábor hulladékgödében, I. GRÜNEWALD 1983, Kat. 7–8, az ún. Steilhang ásatáson I. KANDLER-ZÖCHMANN 2001, Kat. 361–362.

²⁷⁹ GABLER 1989, 456–457.

²⁸⁰ EICHLER, F.: Nachlese zu den Sigillaten aus Brigetio in Wien. Laureae Aquincenses I. DissPann ser. II. 10, Budapest 1938, 158, Kat. 9; KUZMOVÁ 1992, Kat. 112–114.

²⁸¹ GABLER 1976, Nr. 74–75; GABLER 1985, Nr. 17; 2002, 239; LEBEGYEV – MÁRTON 2003, 135, Nr. 131.

²⁸² GABLER, D.: Samian ware from the vicus of Albertfalva. CommArchHung 1993–1994, 72.

²⁸³ BULAT, M.: Nalezi terra sigillata na Donjagradskom pristaništu v Osijeku (Terra sigillata Findings of 1961 in the work of Donji Grad in the Osijek City). Osječki Zbornik 18–19 (1987) Kat. 11.

²⁸⁴ GABLER 1972, Nr. 137–138.

²⁸⁵ OTTOMÁNYI – GABLER 1985, Kat. 20–21.

²⁸⁶ MATOUSCHEK, J. – NOWAK, H.: FÖ 40 (2001) 622.

²⁸⁷ MATOUSCHEK, J. – NOWAK, H.: FÖ 37 (1998) Abb. 515–517.

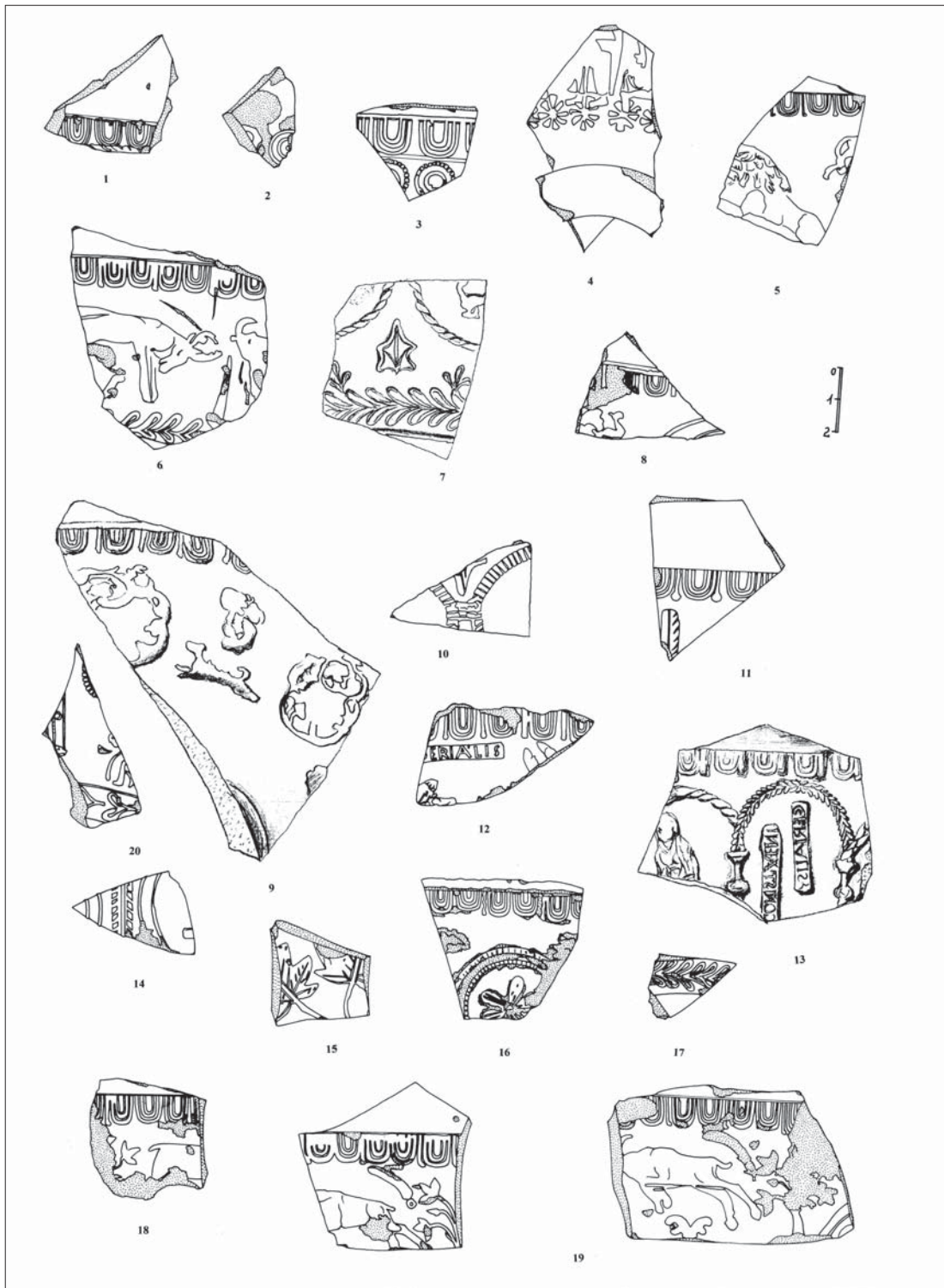
²⁸⁸ GABLER, D.: Terra sigillata. In: Römische Forschungen in Zalalövő 1975. ActaArchHung 29 (1977) Kat. 21–22.

²⁸⁹ MIKL-CURK. 1969, Nr. 153–155, 157.

²⁹⁰ GABLER, D.: A sárvári római útállomás és I. századi előzménye. Savaria 23/3 (1996–97) 1998, 250; HORVÁTH 2001, 90.

²⁹¹ GABLER – PALÁGYI 1989, Nr. 8.

6. kép: 1–20: Antoninus-kori rheinzaberni sigillaták

A 98. sz. töredék a Cobnertus III szériához sorolható. Cobnertus Lezoux-ból települt át a rajnai manufaktúrába, ahol azokat a pecsétlöket használta, amelyeket Galliából hozott magával. Feltehetően segédei is lehettek²⁹². Ezek nagyjából ugyanazok lehettek, akik Janu(ariu)s I és Reginus I műhelyében is dolgoztak; így működését a 160–180 közötti időszakra lehet keltezni. Lezoux-i pecsétlőit 160 táján

még a középgalliai manufaktúrában használta, így rheinzaberni gyártása csak 160 utánra tehető²⁹³.

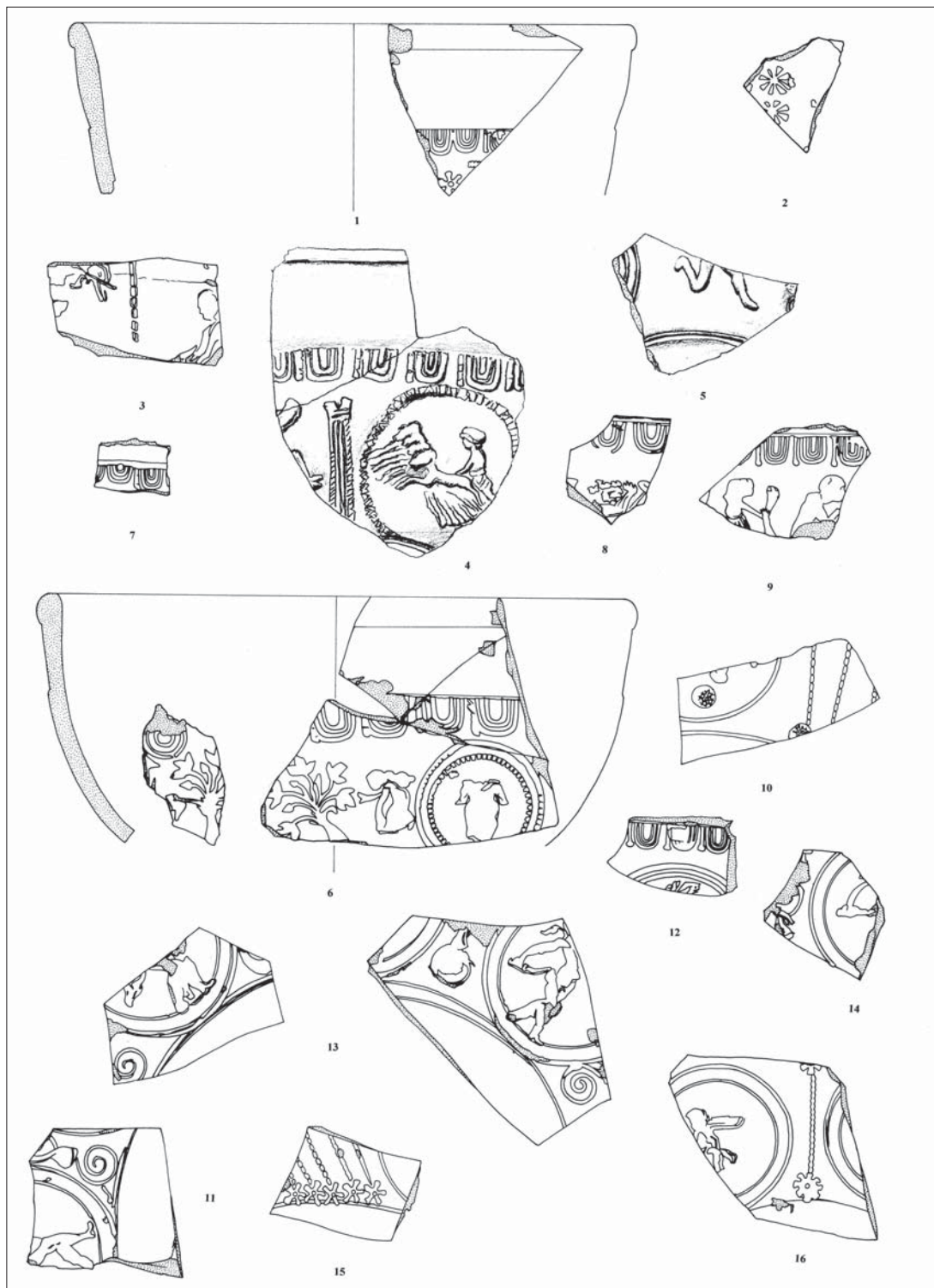
Pannoniában a műhelynek közel 40 gyártmányát ismerjük. Vindobonában főként a *legiotáborban* lelhető fel²⁹⁴. Carnuntumban eddig csak az *auxiliaris* táborban került elő²⁹⁵. Több példányát (4 db) ismerjük

²⁹² MEES 2002, 329.

²⁹³ BIEGERT, S. – LAUBER, J. – KORTÜM, K.: Töpferstempel auf glatter Sigillata vom vorderen/westrätischen Limes. Fundber. Baden-Württemberg 20 (1995) 551.

²⁹⁴ WEBER-HIDEN 1996, 220–223, Taf. 86, 2–10, Taf. 87, 1–4.

²⁹⁵ KANDLER-ZÖCHMANN 1997, 154, Taf. 21, 2–3.

7. kép: 1–16: Késő-Antoninus–Severus-kori rheinzaberni sigillaták.

Gerulatáról²⁹⁶, Brigetioból (6 db)²⁹⁷, egy-egy példányát Aquincumból²⁹⁸ és Mursáról²⁹⁹. A tartomány belsőjében eddig csak a Borostyánkő út körzetében került

elő; Poetovioban (6 db)³⁰⁰, Strebersdorf-ban (4 db)³⁰¹, Marz-on³⁰² valamint Gorsiumban (4 db)³⁰³.

Egy edényt sorolhatunk a Cerialis műhely legkorábbi szériájához (99). Cerialis I áruja a Januarius officinával mutat szoros kapcsolatokat³⁰⁴. A sérült

²⁹⁶ GABLER – PICHLEROVÁ 1996, 65, Nr. 97; DEKAN – KUZMOVÁ 1996, 161, Nr. 139–141.

²⁹⁷ KUZMOVÁ 1992, Kat. 119–124.

²⁹⁸ GABLER. 1976, Kat. 77.

²⁹⁹ BULAT 1987, Kat. 17.

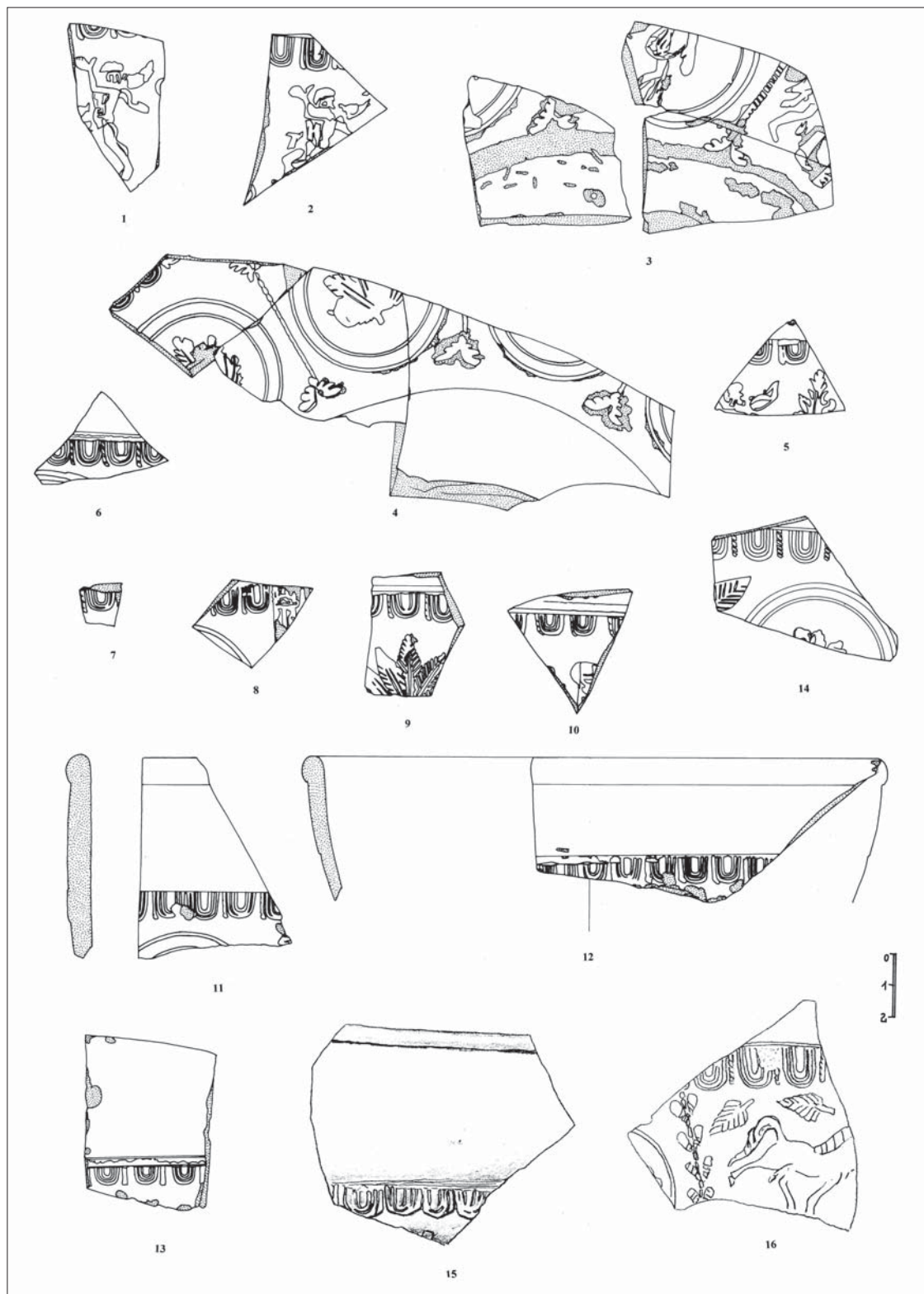
³⁰⁰ MIKL-CURK 1969, Nr. 173–177, 334.

³⁰¹ MATOUSCHEK, J. – NOWAK, H.: FÖ 37 (1998) Abb. 519–522.

³⁰² Ibidem Abb. 818.

³⁰³ GABLER 1972, Nr. 131–133; BÁNKI, Zs.: Forschungen in Gorsium im Jahre 1976. Alba Regia 17 (1979) Nr. 183.

³⁰⁴ MEES 2002, 331.

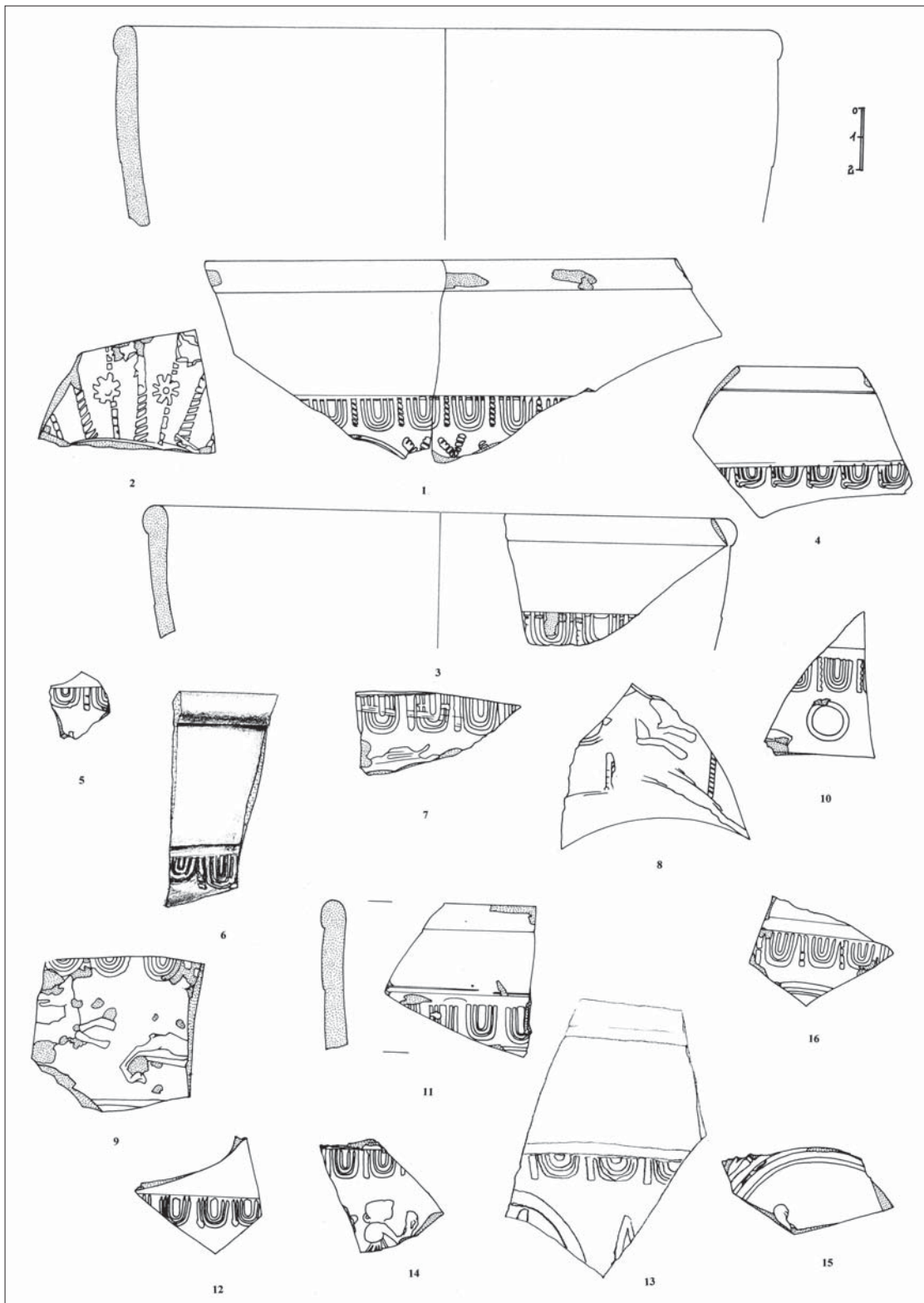
8. kép: 1–16: Severus-kori rheinzaberni sigillaták.

pecsétlők használatával készült edények összehasonlító vizsgálata egyértelműen azt bizonyította, hogy ez a széria a legkorábbi a műhelyen belül. Keltezésével kapcsolatban A. Mees arra utal, hogy Cerialis kerámiája Kr. u. 180 körül piacon volt, s bár a csoport működésének záródátuma szerinte is nehezen határozható meg, nem tartja kizártnak, hogy ez

az áru még 220 körül is forgalomban lehetett³⁰⁵. Hivatkozik a londoni New Fresh Wharf leletanyagára, amely – dendrokronológiai meghatározások szerint – Kr. u. 225 körüli időpontra tehető. A leletanyag azonban időrendileg nem egységes; igen sok benne az Antoninus-kori közép-galliai áru, arról nem is szólva,

³⁰⁵ Ibidem 331.

9. kép: 1–16: Severus-kori rheinzaberni sigillaták.

hogy a záróérmét is Kr. u 209-ben verték³⁰⁶. A New Fresh Wharf tehát nem tekinthető kronológiai fogószópontnak.

A Cerialis I áru csekély mértékben terjedt el Raetiában. Pannoniából is alig két tucatnyi edényt sorolhatunk ehhez az officinához. 10 tálját ismer-

jük Poetovioból³⁰⁷, nyolcat Vindobonából³⁰⁸, három Carnuntumból³⁰⁹ kettőt Gorsiumból³¹⁰ és egyet Ad Statuasról³¹¹.

³⁰⁷ MIKL-CURK 1969, Nr. 189–190, 192, 194–196, 198–199, 201, 203.

³⁰⁸ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 83, 1–8.

³⁰⁹ GRÜNEWALD 1979, 5, Nr. 3–4; TRINKS, U.: Fundbericht Palastruine. Carnuntum Jb 1957, Kat. 17.

³¹⁰ GABLER 1972, Nr. 139, 144.

³¹¹ GABLER. 1989, 456–457.

³⁰⁶ Ibidem 97.

Öt edényt sorolhattunk a Cerialis III szériához (101, 104–107); ezek közül kettőn látható a képmezőben Cerialis jelzése. A 104. sz. tálon egy *Consta et Ni* bélyeg is található; ez feltehetően két segédet jelöl. Leginkább a rheinzaberni Janu I gödör anyagában fellelhető Constans és Nivalis jelzéseket használó fazekasok vehetők számításba³¹²; a két kiformázótól aránylag sok díszítetlen edényt ismerünk ennek a gödörnek betöltéséből. A Cerialis III széria szoros kapcsolatot mutat a Cerialis II áruval³¹³, minthogy több olyan – sérült motívumot mutató – pecsétlő is tartozik eszközkészletéhez, amelyet Cerialis II műhelyében még épen használtak. Az officina biztosan fiatalabb a Janu(arius) I műhelynél, miután Cerialis II olyan sérült pecsétlőt is használt, amely Januariusnál – a kiformázott talak díszítése szerint – még ép lehetett. Fentiek alapján A. Mees Kr. u. 165 és 200 közé keltezte a Cerialis III csoport műhelyét³¹⁴. A magunk részéről – legalábbis ami az áru pannoniai forgalmát illeti – a Kr. u. 165–180 közti időszakot javasolnánk, mivel a Cerialis áru gyakori a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegek anyagában. A széria alig három tucatnyi darabban van képviselve a pannoniai *sigillata*-spektrumában. 10 db-ot ismerünk Vindobonából³¹⁵, hármat Carnuntumból³¹⁶, hatot Brigetioból³¹⁷, ötöt Balácáról³¹⁸, hármat Poetovioból³¹⁹, egyet Salláról³²⁰, Gorsiumból³²¹ és egyet a szakályi telepről³²².

A 116. sz. darab a Cerialis kör B árujához sorolható. A Mees szerint ez a széria a Jaccard-csoportban a Cerialis II és III áruhoz áll közel, ami korai keltezése mellett szól³²³. Feltételezését alátámasztja egy kiformázó fazekas, Avitus, bélyege is, ami a szériához tartozó gyártmányokon kívül Janu(arius) I vagy Reginus I típusain is feltűnik. Noha ez az áru eddig nem került elő kronológiailag jól meghatározható leletegyüttesekben A. Mees a fentiek alapján Kr. u. 160–185 közötti keltezést javasol. Ennél későbbi forgalmára enged következtetni az a tény, hogy a Cerialis kör B áruja a 185 után kiépített Holzhasuen-ben is fellelhető³²⁴.

Pannoniában ennek a típusnak 8 lelőhelyét ismerjük; a legtöbb példányt Vindobonából közölték³²⁵. Több példány képviseli ezt a kerámiát Gorsium (6 db)³²⁶, Carnuntum (3 db)³²⁷, Brigetio (3 db)³²⁸ anyagában. Egy-egy példány került elő Poetovioban³²⁹, Strebersdorf-ban³³⁰, Gerulatán³³¹ és Pátyon³³².

A 117. sz. töredék a Comitialis II szériához sorolható, amely Cerialis I árujával mutat szoros kapcsolatot. Comitialisnak ebben az officinájában egy Ioventus nevű segéd is dolgozott. Áruja Noricumban és Pannoniában aránylag széles körben terjedt el. A törött, sérült pecsétlők alapján ez a csoport a Jaccard I csoporton belül a legfiatalabbak közé tartozik. Időrendileg – Comitialis I és Comitialis III árujához hasonlóan – Kr. u. 180 utánra tehető; a műhely működése mélyen benyúlik a 3. századba³³³. Pannoniában a csoporthoz sorolható legtöbb edény (10 db) Vindobonában került elő³³⁴; aránylag sok példány ismert a szakályi bennszülött telepről (5 db)³³⁵, Mursáról (5 db)³³⁶, Poetovioból (4 db)³³⁷, Brigetioból (3 db)³³⁸, Carnuntumból (3 db)³³⁹, egy töredék Aquincumból³⁴⁰.

A 118. sz. edény Comitialis III műhelyben készült. A Jaccard I. csoportjának legkésőbbi szériájába sorolható áru Kr. u. 180-nál biztosan későbbi. Általában megtalálható a 3. századi leletegyüttesekben³⁴¹.

Pannoniában aránylag ritka ez a kerámiafajta; összesen alig 10 edény képviseli ezt az officinát. Megtalálható Vindobonában³⁴², Carnuntumban³⁴³, Brigetioban³⁴⁴, Gorsiumban³⁴⁵, Strebersdorf-ban³⁴⁶ és Poetovioban³⁴⁷.

A 123.–124. sz. táltöredékeket BFAttoni műhelyéhez sorolhattuk. Ez a rövidítés egy Atto részére dolgozó (f(ecit)) B betűvel kezdődő nevű fazekasra utal. Működésének időpontja vitatható. Gyártmá-

³¹² GIMBER, M.: Das Atelier des Janu in Rheinzabern. Karlsruhe 1993.

³¹³ MEES 2002, 331.

³¹⁴ Ibidem 332.

³¹⁵ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 91, 1–10.

³¹⁶ GRÜNEWALD 1979, Nr. 5; 1979a, Nr. 9, további példány Pfaffenbergről ismert.

³¹⁷ KUZMOVÁ 1992, Nr. 140–145.

³¹⁸ GABLER – PALÁGYI 1989, Nr. 9–10; GABLER 2001, Nr. 26–28.

³¹⁹ MIKL-CURK 1969, Nr. 208–210.

³²⁰ GABLER, D.: Terra sigillata. In: Römische Forschungen in Zalalövő 1975. ActaArchHung 29 (1977) Nr. 23.

³²¹ GABLER 1972, Nr. 143.

³²² GABLER – HORVÁTH 1996, Nr. 19.

³²³ MEES. 2002, 334.

³²⁴ PFERDEHIRT 1976, 35.

³²⁵ WEBER-HIDEN 1996, 236, Taf. 94, 4–10.

³²⁶ GABLER 1972, Kat. 155–161.

³²⁷ SWOBODA-MILENOVIĆ, R. M. 1955, 46; GRÜNEWALD 1979, Kat. 6; 1979a, Kat. 11.

³²⁸ KUZMOVÁ 1992, Kat. 153–155.

³²⁹ MIKL-CURK 1969, Nr. 228.

³³⁰ MATOUSCHEK – NOWAK 1998, Nr. 528.

³³¹ VARSÍK – KUZMOVÁ – SCHMIDTOVÁ 1996, 225.

³³² GABLER 2007, 240, Nr. 16.

³³³ MEES 2002, 335.

³³⁴ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 96, 1–10.

³³⁵ GABLER – HORVÁTH 1996, 20–25.

³³⁶ BULAT 1958, Nr. 29; Idem: 1987, Nr. 7, 9–10, 18.

³³⁷ MIKL-CURK 1969, Nr. 231–233, 235.

³³⁸ KUZMOVÁ 1992, Nr. 159–161.

³³⁹ KNIBBE, K. – ZAVADIL, M.: Rettungsgrabung auf der Trasse der Bundesstrasse 9 im Abschnitt Bad Deutsch-Altenburg. Carnuntum Jb 1986, Nr. 9; KANDLER-ZÖCHMANN 1996, 56, Nr. 75–76.

³⁴⁰ GABLER 1991, Nr. 19.

³⁴¹ MEES 2002, 335.

³⁴² WEBER-HIDEN 1996, Taf. 97, 1–2.

³⁴³ KANDLER-ZÖCHMANN 1996, Nr. 73.

³⁴⁴ KUZMOVÁ 1992, Nr. 163.

³⁴⁵ GABLER 1972, Nr. 179.

³⁴⁶ MATOUSCHEK – NOWAK 1998, Abb. 524.

³⁴⁷ MIKL-CURK 1969, Nr. 234, 236.

nyai a rheinzaberni hulladékgödrökben is fellelhetők, valamint a mainzi városfal Kr. u. 254 évi építése során is földbe kerültek³⁴⁸. A dunai provinciákban gyakran kerül elő ez az áru, amely feltehetően a manufaktura működésének középső időszakára tehető.

Pannoniából eddig 68 – ehhez a műhelyhez köthető – példányt ismerünk; ezek közül 21 került elő Vindobonában³⁴⁹, 5 Carnuntumban³⁵⁰, 13 Brigetioban³⁵¹, 7 Poetovioban³⁵². A többi lelőhelyen csak néhány darab képviseli ezt a szériát, így Gerulatán³⁵³, Azaumban (2 db)³⁵⁴, Aquincumban (2 db)³⁵⁵, Intercisában (2 db)³⁵⁶, Mursában (3 db)³⁵⁷, Szakályban³⁵⁸, Gorsiumban (4 db)³⁵⁹, Balácán (3 db)³⁶⁰, Sárváron³⁶¹, Neckenmarkt-on³⁶², Strebersdorf-ban³⁶³ (3 db) és Sallán³⁶⁴.

A 120. sz. töredék Lucanus műhelyében készült, akinek áruja gyakori a dunai provinciákban. Noha jól keltezhető leletegyüttesek időrendi besorolását nem könnyítik meg, azok a sérült pecsétlők, amelyek Mammilianus officinájában még épek voltak – mintegy relatív kronológiai alapon – a fazekas működését a rheinzaberni manufaktura középső fázisába helyezik³⁶⁵. Pannoniában a műhelynek alig két tucatnyi áruját ismerjük; a legtöbbet Vindobonából (8 db)³⁶⁶. Fellelhető ezenkívül Carnuntumban³⁶⁷, Strebersdorfban³⁶⁸, Poetovioban³⁶⁹, Gorsiumban (3 db)³⁷⁰, Balácán³⁷¹, Intercisában³⁷², Aquincumban³⁷³ és Pátyon³⁷⁴.

³⁴⁸ MEES 2002, 330.

³⁴⁹ WEBER-HIDEN 1996, 264. Taf. 107, 266, Taf. 108, 1–9, 268, Taf. 109, 1–2, 270, Taf. 110, 1–9.

³⁵⁰ KANDLER-ZÖCHMANN 1997, 106, Taf. 22, 4; REINFUSS, G., Carnuntum Jb 1957, 91–92; RAUCHENWALD 1996, Kat. 86; GABLER, D. – RAUCHENWALD, A.: Töpferkunst und Keramikindustrie. In: W. Jobst (Hrsg.): Carnuntum 1. Das Erbe Roms an der Donau, Wien 1992, 461, Kat. 111; GRÜNEWALD 1979, Abb. 1.

³⁵¹ KUZMOVÁ 1992, Nr. 176–188.

³⁵² MIKL-CURK 1969, Kat. 180–188.

³⁵³ DEKAN – KUZMOVÁ 1996, 162, Kat. 147.

³⁵⁴ HORVÁTH 2003, 66, Nr. 172.

³⁵⁵ NAGY L.: Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. Budapest 1931, Nr. 16; GABLER, D. 1976, Nr. 78.

³⁵⁶ PÓCZY 1957, Kat. 115 és 156.

³⁵⁷ BULAT 1958, Kat. 2; 1987, Kat. 5 és 22.

³⁵⁸ GABLER – HORVÁTH 1996, Kat. 30.

³⁵⁹ GABLER 1972, Nr. 126–128, Nr. 244.

³⁶⁰ GABLER, D. – PALÁGYI, S. 1989, Nr. 11; GABLER 1992, Nr. 30; D. GABLER: Die Sigillaten von Baláca 4. Balácai közl. 4 (2002) Nr. 9.

³⁶¹ HORVÁTH 2001, 90.

³⁶² MATOUSCHEK – NOWAK 1999a 820.

³⁶³ MATOUSCHEK – NOWAK 1999, Abb. 533–535.

³⁶⁴ GABLER 1978a, Nr. 103.

³⁶⁵ MEES 2002, 345.

³⁶⁶ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 97, 5, 8–10, Taf. 98, 1.

³⁶⁷ SWOBODA-MILENOVIĆ 1955, 46, Nr. 3.

³⁶⁸ MATOUSCHEK – NOWAK 1998, Nr. 529.

³⁶⁹ GABLER 1986, 142, Nr. 36.

³⁷⁰ GABLER 1972, Nr. 255, 275; BÁNKI, Zs.: Forschungen in Gorsium im Jahre 1976. Alba Regia 17 (1979) Nr. 174.

³⁷¹ GABLER – PALÁGYI 1989, Nr. 13.

³⁷² PÓCZY 1957, Kat. 21, 162.

³⁷³ GABLER 1976, Nr. 118.

³⁷⁴ GABLER 2007, 242, Nr. 50.

A 125. sz. példány Florentinus műhelyében készült. Ez a széria Belsus II–III, Castus és Comitialis VI árujával mutat hasonlóságot, ami nemcsak a típuskincsre, hanem az elterjedési területre is vonatkozik. Gyakoribb Germania Superior északi részén és Germania Inferiorban³⁷⁵, ritkább Pannoniában. Eddig csupán 11 példányt ismerünk tartományunkból; ebből 4 Poetovioban³⁷⁶, 2–2 Vindobonában³⁷⁷ és Sallán³⁷⁸ egy-egy Carnuntumban³⁷⁹ Brigetioban került elő³⁸⁰.

A 127.–128. sz. edények az E 25–26 tojásfüzér mesteréhez köthetők. Ezt a fazekast név szerint nem ismerjük; eddig csak egy B betűs jelzéséről tudunk, amelyet szabad kézzel írt be a formatál nyers agyagába. A. Mees szerint ez a műhely már Kr. u. 170 táján működhetett; áruja mégis késői leletegyüttesekben fordul elő³⁸¹, így a Kr. u. 185 után kiépített Niederbieber-ben, a heddernheimi kőtábor III. periódusához tartozó rétegekben, a Kr. u. 246-ban betöltött ladenburgi pinceleletben vagy a walldürni fürdőben³⁸². Pannoniában viszonylag gyakori ez az áru. Megtalálható Vindobonában (44 db !)³⁸³, Carnuntumban³⁸⁴, Sallán³⁸⁵, Strebersdorfban³⁸⁶, Poetovioban³⁸⁷, Balácán³⁸⁸, Brigetioban³⁸⁹, Aquincumban³⁹⁰ és Szakályban³⁹¹. A műhely Pannoniába irányuló exportját jól mutatja az a tény, hogy a szakályi bennszülött telepen, ahol *terra sigillata* csak jelentéktelen mennyiségben található – két edényt is besorolhattunk az E 25–26 tojásfüzér mesteréhez. Eddig összesen 78 példányt közöltek provinciánkból ennek az officinának anyagából.

A 133. sz. edény Attilus officinájához köthető. Ennek a szériának keltezéséhez nincsenek időrendi támpontjaink³⁹²; feltehetően a manufaktura működésének középső fázisára tehető a műhely tevékenysége. Ez az áru aránylag gyakori Pannoniában, bár inkább a lelőhelyek száma jelentősebb, nem pedig az ott előfordu-

³⁷⁵ MEES 2002, 338.

³⁷⁶ MIKL-CURK 1969, Nr. 296–299.

³⁷⁷ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 112, 7–8.

³⁷⁸ GABLER, D.: Terra sigillata. In: Römische Forschungen in Zalalövő 1980–81. ActaArchHung 34 (1982) Nr. 94; Idem: 1989a, Nr. 74.

³⁷⁹ GABLER, D. – RAUCHENWALD, A.: Töpferkunst und Keramikindustrie. In: W. Jobst (Hrsg.): Carnuntum I. Das Erbe Roms an der Donau. Katalog der Ausstellung. Wien 1992, 461, Nr. 115.

³⁸⁰ KUZMOVÁ 1992, Nr. 196.

³⁸¹ MEES 2002, 338.

³⁸² Ibidem 232.

³⁸³ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 113, 1–4, Taf. 114, 1–25, Taf. 115, 1–10, Taf. 116, 1–5.

³⁸⁴ GRÜNEWALD 1979a, Nr. 12; HEYDENDORFF 1950, 8–10; CENCIC, J. – SCHUCH, U.: Carnuntum Jb 2000, Taf. 4; NOWAK 2005, 225, Nr. 95–97.

³⁸⁵ GABLER 1989a, Nr. 78.

³⁸⁶ MATOUSCHEK – NOWAK, H. 1998, 763, Nr. 536–537.

³⁸⁷ MIKL-CURK 1969, Nr. 301–303.

³⁸⁸ GABLER 2001, Nr. 44–48.

³⁸⁹ KUZMOVÁ 1992, Nr. 197–204.

³⁹⁰ NAGY 1931, Kat. 17; GABLER 1976, Nr. 96.

³⁹¹ GABLER – HORVÁTH 1996, Kat. 32–33.

³⁹² MEES 2002, 348.

ló példányoké. Egyedül Vindobonából ismerünk közel egy tucat hozzá attribuíható tálat³⁹³. Megtalálható ezen kívül Carnuntumban³⁹⁴, Strebersdorf-ban³⁹⁵, Poetovioban³⁹⁶, Celamantiában³⁹⁷, Gorsiumban³⁹⁸ és Szakályban³⁹⁹.

A 130. sz. példány a Belsus III szériához sorolható. Ezek a gyártmányok a Kr. u. 180 előtti leletgyűttesekben nem lelhetők fel. Általában az I. Jaccard-csoport késői fázisába sorolható áruval mutat rokonságot. Jól keltezhető kontextusban eddig nem került elő edénye. A Belsus I széria a dunai tartományokban gyakoribb. A Belsus III áru eddig alig egy tucattal van képviselve a pannoniai leletanyagokban. Megtalálható Vindobonában⁴⁰⁰, Carnuntumban⁴⁰¹, Brigetioban⁴⁰², Strebersdorf-ban⁴⁰³, Sallán⁴⁰⁴, Poetovioban⁴⁰⁵ és Balácán⁴⁰⁶. A budaörsi töredék helyzete izolált, mivel ebből a szériából nem-hogy Aquincumban és környékén, de még Pannonia Inferiorban sem került elő egyetlen edény sem.

A 122. sz. töredék a Reginus II–Virilis szériához köthető. A Mees elemzéseiből kiderül, hogy a Reginus II pecsétlő-csoporton belül három széria különíthető el, tehát nemcsak a Reginus II–Virilis áru⁴⁰⁷. Ezek a típusok Regensburg–Großprüfening-en olyan pusztulási rétegekben kerültek elő, amelyeket egy Kr. u. 243-ban vert érem keltezett. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a műhely már ne működött volna korábban.

Míg a Reginus II árut legalább 60 példány képviseli Pannoniában a Reginus II–Virilis csoporthoz kevesebb áru sorolható. Leggyakoribb Carnuntumban (4 db)⁴⁰⁸, megtalálható Vindobonában⁴⁰⁹, Strebersdorf-ban⁴¹⁰, Ad Statuason⁴¹¹ és Gorsiumban⁴¹².

A 145. sz. darab egy ritka csoporthoz sorolható. Augustinus III – még H. Ricken megfigyelése szerint – a többi Augustinus áruval együtt egy önálló tömböt képvisel. A Mees csak részben fogadja el

a neves Rheinzabern-kutató eredményét; szerinte az Augustinus III széria is kettébontható⁴¹³. Keltezése nehéz, mivel aránylag csekély mértékben terjedt el, így jól keltezhető leletgyűttesek nem segítenek időrendjének meghatározásában. A sulzi pincelelet szerint a 2. század végén már piacon lehetett ez az áru, de az Augustinus csoport biztosan nem tartozhatott a korai rheinzaberni fazekasok közé⁴¹⁴. Budaörsön kívül eddig csak Vindobonából⁴¹⁵ és Carnuntumból ismerjük gyártmányait⁴¹⁶.

Három edény (146.–148.) a Julius I szériába sorolható. Ez az áru megtalálható Britanniában, Germania Inferiorban és Pannoniában is⁴¹⁷. Gyakori a 3. századi leletgyűttesekben, így a regensburgi temetőben is, ahol Kr. u. 180 után kezdődött a temetkezés. Fellelhető Niederbieberben, a hedderheimi tábor III. fázisához tartozó rétegekben, a jagsthauseni 2 c gödör anyagában, amelyet Kr. u. 218-ban vert érem keltez, a 254-ben épült mainzi városfalhoz csatlakozó feltöltésben, a langenhaini 1. pince Kr. u. 222-ben vert éremmel záródó anyagában.

Feltűnő, hogy Pannoniában éppen Vindobonában nem található meg ez a kerámia, holott a legtöbb rheinzaberni *sigillatát* éppen innen közölték. Carnuntumban összesen 8 edénye került elő⁴¹⁸. Fellelhető a Borostyánkő út mentén Sallában⁴¹⁹ és Poetovioban⁴²⁰; a *limes* mentén Brigetioban⁴²¹, Azaumban⁴²², Aquincumban⁴²³. Két példányt a közeli Páty anyagában ismerhettünk fel⁴²⁴.

A Verecundus-széria viszonylag önálló a rheinzaberni műhelyek sorában⁴²⁵ (a 150. sz. töredéket sorolhattuk a Verecundus I officinához). A relativ időrend alapján feltehetően egyike a legkésőbbi mestereknek; ugyanakkor a großsachseni leletgyűttesben való előfordulása alapján inkább a gyártás középső csoportjának elejére lehet keltezni.

³⁹³ WEBER-HIDEN 1996 Taf. 121, 11–14, Taf. 122, 1–6.

³⁹⁴ SWOBODA-MILENOVIĆ 1955, 46, Kat. 2; GRÜNEWALD, M.: Keramik und Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1976–1977). RLÖ 34, Wien 1986, Kat. 8.

³⁹⁵ MATOUSCHEK – NOWAK 1998, 763, Kat. 543.

³⁹⁶ MIKL-CURK 1969, Nr. 338.

³⁹⁷ KUZMOVÁ 1992, 393–394.

³⁹⁸ GABLER 1972, Nr. 279.

³⁹⁹ GABLER – HORVÁTH 1996, Nr. 31.

⁴⁰⁰ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 118, 1–2.

⁴⁰¹ GRÜNEWALD 1979, Taf. 5, Kat. 7.

⁴⁰² KUZMOVÁ 1992, Nr. 206.

⁴⁰³ MATOUSCHEK – NOWAK 1998, Kat. 538.

⁴⁰⁴ GABLER, D.: Terra sigillata. In: Römische Forschungen in Zalău 1980–81. ActaArchHung 34 (1982).

⁴⁰⁵ MIKL-CURK 1969, Nr. 314, 318, 324.

⁴⁰⁶ GABLER – PALÁGYI 1989, Kat. 14.

⁴⁰⁷ MEES 2002, 343.

⁴⁰⁸ RAUCHENWALD 1996, Nr.100–101; JOBST, W. *et al.* 1987, Nr. 36, 40.

⁴⁰⁹ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 99, 1.

⁴¹⁰ MATOUSCHEK – NOWAK 1998, Kat. 525.

⁴¹¹ GABLER 1989, 456–457.

⁴¹² GABLER 1972, Nr. 273.

⁴¹³ MEES 2002, 343.

⁴¹⁴ *Ibidem*

⁴¹⁵ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 124, 1.

⁴¹⁶ RAUCHENWALD 1996, Nr. 113. Egy másik töredék Pfaffenbergen került elő.

⁴¹⁷ MEES 2002, 344.

⁴¹⁸ GRÜNEWALD 1979, Taf. 5, 12 (legiotábor), SWOBODA-MILENOVIĆ, 1955, 46, Kat. 6, (polgárváros), a Pfaffenberg (közöletlen), KANDLER-ZÖCHMANN 2001, Nr. 365 (Steilhang-Grabung), CENCIC, J. – SCHUCH, U.: Das Heidendor in Carnuntum-Fundbericht. Carnuntum Jb 2000, 204, Taf. 4.

⁴¹⁹ GABLER, D.: Terra sigillata. In: Römische Forschungen in Zalău 1975. ActaArchHung 29 (1977) Nr. 29.

⁴²⁰ MIKL-CURK, I. 1969, Nr. 339; GABLER, D.: Terra sigillata im Töpferviertel von Poetovio. ArhVestnik 37 (1986) 143.

⁴²¹ KUZMOVÁ 1992, Nr. 224.

⁴²² HORVÁTH 2003, Kat. 97.

⁴²³ GABLER 1976, Nr. 114.

⁴²⁴ GABLER 2007, 254.

⁴²⁵ MEES 2002, 346.

Pannoniában áruja megtalálható Vindobonában⁴²⁶, Carnuntumban⁴²⁷, Strebersdorfban⁴²⁸, Poetovioban⁴²⁹, Brigetioban⁴³⁰, Celamantiában⁴³¹, Azaumban⁴³² és az *aquincumi canaba*ban⁴³³.

A 159. sz. példányt Helenius műhelyéhez köthetjük. Jellegzetes tojásfüzértípusa Westerndorf-ban is feltűnik, ezért Rheinzabern-ből az Inn menti műhelybe való áttelepülését már korábban is feltételezték. Rheinzabern-ben működését, mint kiformázó fazekas kezdhette. A rajnai manufaktúrából mind perem-mind reliefmezőbe pecsételt bélyegét ismerjük, de nem tudjuk, hogy mikor lett önálló formatál-készítő. Jól keltezhető leletegyüttesek alapján Kr. u. 180/200 előtt nem lehetett önálló műhely⁴³⁴. Westerndorfban használt bélyege a rheinzaberniektől eltérő⁴³⁵. 14 olyan pecsétlőjét ismerjük, amelyet Westendorf-ban is használt, ezek között nem találhatók a Jaccard I. csoportba sorolható típusok. rheinzaberni műhelye feltehetően tovább működött akkor is, amikor a westerdorfit megnyitotta.

Pannoniában rheinzaberni gyártmányai is aránylag gyakoriak. A legtöbb Vindobonában található (7 db)⁴³⁶, de fellelhető Carnuntumban⁴³⁷ (5 db), Brigetioban⁴³⁸, Gorsiumban⁴³⁹, Intercisában⁴⁴⁰, Balácán⁴⁴¹, Strebersdorfban⁴⁴² és Sallán⁴⁴³.

A 160. sz. töredék Marcellus II műhelyéhez köthető. A két Marcellus-széria között csak árnyalatnyi különbség mutatható ki pecsétlőállományukat illetően. Csak a Marcellus II széria keltezéséhez nyújtanak segítséget jól keltezhető leletegyüttesek. Ez az áru fellelhető a langenhaini pinceleletben⁴⁴⁴ és a mainzi városfalhoz csatlakozó védőtöltésben⁴⁴⁵. A műhely ezek szerint a 3. század első felére keltezhető.

Pannoniában ritkán fordulnak elő ezek a típusok; egy példányuk Vindobonában⁴⁴⁶, egy Carnuntumban, a Pfaffenbergen és egy Celamantiában került elő⁴⁴⁷.

A 165.–169. sz. darabok Primitivus IV műhelyében készülhettek. A Primitivus szériákat H. Ricken osztotta alcsoportokra (I–IV), de nem következetesen⁴⁴⁸. A Jaccard 4. csoporton belül a Primitivus I, III–IV szériák Heleniusszal és Augustalisszal egy tömböt alkotnak⁴⁴⁹. A dunai tartományokban főként a Primitivus I széria terjedt el. A piacterület alapján is a rheinzaberni fazekasok középső csoportjába sorolható ez az áru, amely főként a 3. században terjedt el, amint azt a regensburgi temető síregyüttesei, a holzhauseni tábor anyaga, a großprüfeningi leletek és a ladenburgi pincelelet igazolja⁴⁵⁰. Ennek az officinának gyártmányai gyakoriak Pannoniában; csak Vindobonából 31 edényét ismerjük⁴⁵¹, de Carnuntumból is 16 táltörredék sorolható ehhez a műhelyhez⁴⁵². Fellelhető ezenkívül Strebersdorfban⁴⁵³, Poetovioban⁴⁵⁴, Gerulatán⁴⁵⁵, Ad Statuasban⁴⁵⁶, Brigetioban⁴⁵⁷, Aquincumban⁴⁵⁸, Gorsiumban⁴⁵⁹, Intercisában⁴⁶⁰, Szakályban⁴⁶¹ és a balácai villagazdaságban⁴⁶² valamint Pátyon⁴⁶³. A Primitivus csoportot tehát összesen 83 reliefdíszű edénytörredék képviseli Pannoniában.

Anyagunkban megtalálható az O. 382–83 motívum mesterének edénye. Ennek a fazekasnak edényein sohasem található névbélyeg. A Mees ennél a szériánál három csoportot különböztetett meg⁴⁶⁴. Csak 3. századi leletegyüttesekben lelhető fel, így a jagsthauseni 26. gödör (Kr. u. 218-ban vert érem keltezi), a langenhaini 2. pince (222-ben vert éremmel), a heddernheimi 515. parcella (227-ben vert éremmel), a walldürni fürdő (232-ben vert éremmel), a ladenburgi pince (246-ban vert éremmel), valamint a mainzi városfalhoz csatlakozó, 254-ben vert éremmel kelte-

⁴²⁶ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 126, 1–10.

⁴²⁷ GRÜNEWALD 1977, Taf. 1.

⁴²⁸ MATOUSCHEK – NOWAK 1998, Kat. 547.

⁴²⁹ MIKL-CURK 1969, Nr. 242, 246; GABLER, D.: Terra sigillata vom Töpferviertel von Poetovio. Arh. Vestnik 37 (1986) 143.

⁴³⁰ KUZMOVÁ 1992, Kat. 232.

⁴³¹ KUZMOVÁ 1992, Kat. 391–392.

⁴³² HORVÁTH 2003, Kat. 138.

⁴³³ GABLER 1985, Kat. 18.

⁴³⁴ MEES 2002, 346.

⁴³⁵ GABLER – KELLNER 1994, Texttaf. 29, 6.

⁴³⁶ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 127, 1–7.

⁴³⁷ GRÜNEWALD 1979a, Taf. 1,13; KANDLER-ZÖCHMANN 1996, 56, Nr. 74, további két darab ismert az auxiliarius táborból.

⁴³⁸ KUZMOVÁ 1992, Nr. 234.

⁴³⁹ GABLER 1972, Nr. 260, 278, 282.

⁴⁴⁰ PÓCZY 1957, Kat. 30.

⁴⁴¹ GABLER 2001, Nr. 62.

⁴⁴² MATOUSCHEK – NOWAK 1998, Nr. 549.

⁴⁴³ GABLER 1989a, Nr. 77.

⁴⁴⁴ SIMON, H.-G. – KÖHLER, H.-J.: Ein Geschirrdépot des 3. Jahrhunderts. Grabungen im Lagerdorf des Kastells Langenhain. Materialien zur römisch-germanischen Keramik 11. Bonn 1992, 21.

⁴⁴⁵ MEES 2002, 348.

⁴⁴⁶ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 127, 11.

⁴⁴⁷ KUZMOVÁ 1992, Nr. 395.

⁴⁴⁸ MEES 2002, 350.

⁴⁴⁹ Ibidem 351.

⁴⁵⁰ MEES 2002, 246.

⁴⁵¹ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 128, 1–9, Taf. 129, 1–12, Taf. 130, 1–10.

⁴⁵² HUDECZEK 1965, Nr. 54; JOBST, W. *et al.* 1987, Nr. 33; GRÜNEWALD 1979a, Nr. 14; RAUCHENWALD 1996, Nr. 114; KANDLER-ZÖCHMANN 2001, Nr. 367–370; NOWAK 2005, Nr. 108–111; KANDLER-ZÖCHMANN 1997, 110; KRONBERGER M.: Ausgewähltes keramisches Fundmaterial aus stratifizierten Fundkomplexen. In: H. Stiglitz – S. Jilek (Hrsg.): Das Auxiliarkastell Carnuntum I. Forschungen 1977–1988. Öst. Arch. Inst. Sonderschr. 29, Wien 1997, Taf. 12.

⁴⁵³ MATOUSCHEK – NOWAK 1998, Kat. 550–552.

⁴⁵⁴ MIKL-CURK 1969, Nr. 341, 371, 375; GABLER 1986, 143.

⁴⁵⁵ GABLER – PICHLEROVÁ 1996, 66, Nr. 106–108; DEKAN – KUZMOVÁ 1996, 162, Nr. 150–152.

⁴⁵⁶ GABLER 1989, 456–457.

⁴⁵⁷ KUZMOVÁ 1992, Nr. 237–240, 243.

⁴⁵⁸ GABLER 1976, Nr. 123–128, 130–134.

⁴⁵⁹ GABLER 1972, Nr. 272.

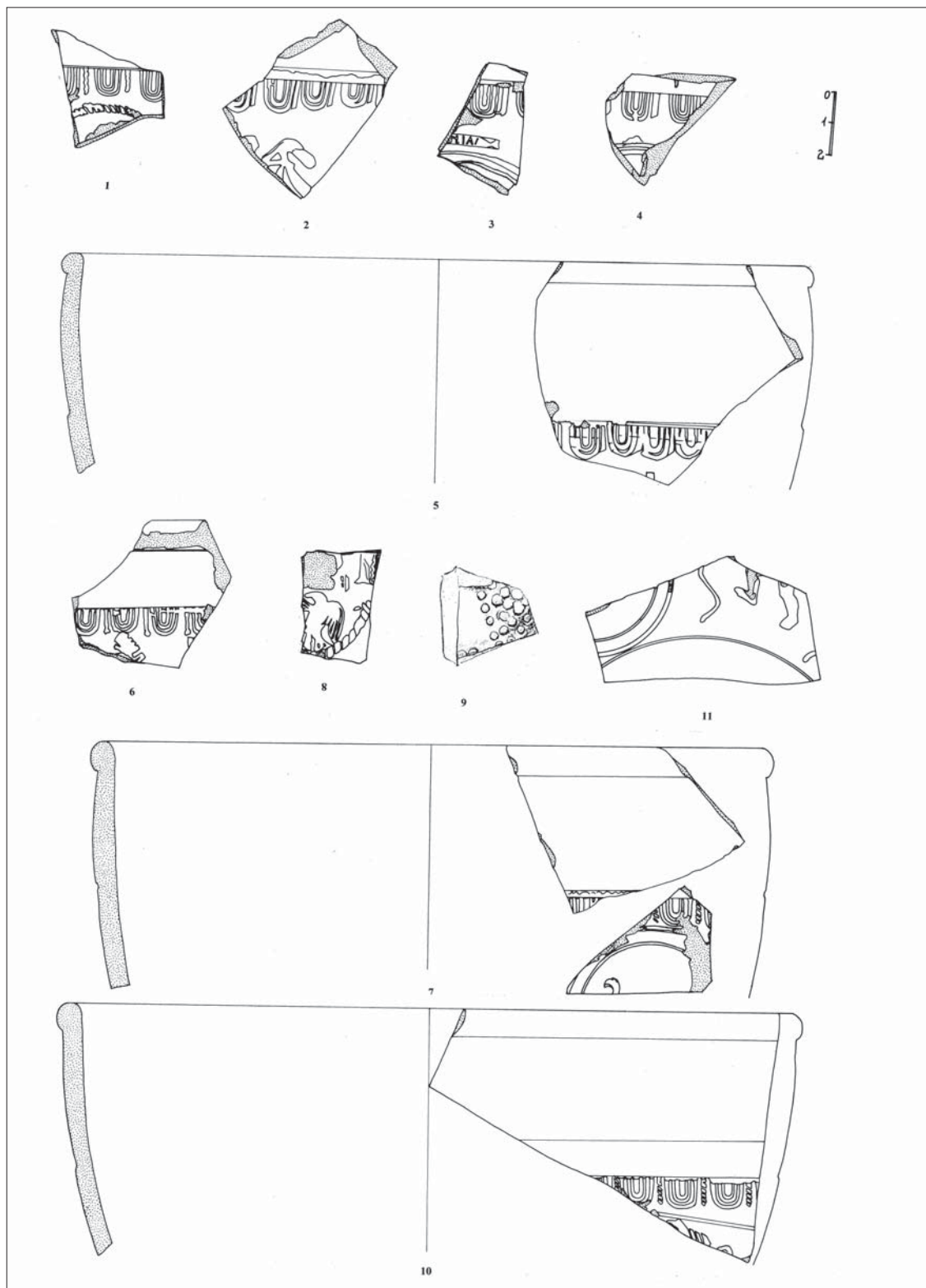
⁴⁶⁰ PÓCZY 1957, Kat. 213, 231.

⁴⁶¹ GABLER – HORVÁTH 1996, Kat. 37.

⁴⁶² GABLER – PALÁGYI 1989, Kat. 18.

⁴⁶³ GABLER 2007, 255.

⁴⁶⁴ MEES 2002, 356.

10: kép 1–11: Rheinzaberni sigillaták a 3. század első feléből

zett feltöltésének anyagában. Pannoniából 23 előfordulásáról tudunk, ebből 12 jut Vindobonára⁴⁶⁵,

3 Carnuntumra⁴⁶⁶. Megtalálható Poetovioban⁴⁶⁷, Strebersdorfban⁴⁶⁸, Balácán⁴⁶⁹ és Pátyon⁴⁷⁰.

⁴⁶⁵ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 131, 1–5, Taf. 132, 1–7.

⁴⁶⁶ GRÜNEWALD 1983, Kat. 9, egy töredék a Pfaffenbergen került elő (publikálatlan).

⁴⁶⁷ GABLER 1986, 144.

⁴⁶⁸ MATOUSCHEK – NOWAK 1998, Kat. 553.

⁴⁶⁹ GABLER – PALÁGYI 1989, Kat. 19.

⁴⁷⁰ GABLER 2007, 256.

A 179.–180. sz. töredékek a jellegzetes tojásfüzér alapján Janu II típusaihoz köthetők. Ennek a fazekasnak pecsétlői a Jaccard 2 csoportba sorolhatók; tipológiailag a Julius II, Julianus I alcsoporttal mutatnak egyezéseket⁴⁷¹. Ez az áru mind Raetiában mind Noricumban és Pannoniában gyakori⁴⁷². Tömeges pannoniai elterjedése alapján A. Mees feltételezte, hogy Janu(arius) II a manufaktura középső periódusában tevékenykedhetett⁴⁷³. Kr. u. 180 előtti gyártása kizárható, mivel a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegekben a műhely termékei nem lelhetők fel. Több példány került elő viszont a sulzi 7. pincében, amelyet 180/183-at követően hamarosan felhagytak⁴⁷⁴. Rottweilben a K épület pincéjében korai Severus-kori feltöltésben találták, amelyet egy Kr. u. 194-ben vert érem keltezett⁴⁷⁵. Fentiek alapján A. Mees Janu II működését a Kr. u. 180 és 220 közötti időszakra keltezte. Áruja későbbi kontextusokban is fellelhető. Ladenburgban egy – Kr. u. 246 után betöltött – pinceleletben került elő edénye⁴⁷⁶. Rheinzabernben a 17 c gödör anyagában is fellelhető, amelyet 233–245 között tölthettek fel⁴⁷⁷. Hasonló időrendi helyzetre enged következtetni a pockingi 5. pince leletanyaga, amelynek építménye Kr. u. 240/242 táján pusztult el⁴⁷⁸. Fentiek alapján a fazekas működése inkább a Severus-korra tehető. Nincs kizárva az sem, hogy a korai Janu(arius) I formatálgait a 3. század középső harmadában újból használhatták; feltehetően két különböző, azonos nevű fazekasról van szó.

Pannoniában eddig 72 edényét ismerhettük fel. A legnagyobb számban (25 db) Vindobonában került elő áruja⁴⁷⁹, ezenkívül Carnuntumban jelentősebb mennyisége (8 db)⁴⁸⁰. Több példányt ismerünk Gerulatáról⁴⁸¹, Ad Statuasról⁴⁸², Brigetioból⁴⁸³, Aquin-

cumból⁴⁸⁴, Pátyról⁴⁸⁵. Aránylag gyakori a Borostyánkő út körzetében is, így Apetlonon⁴⁸⁶, Strebersdorfon⁴⁸⁷, Schattendorfon⁴⁸⁸ és Poetovioban (8 db)⁴⁸⁹. Megtalálható a szakályi bennszülött telepen⁴⁹⁰, a sárvári útállomás körzetében⁴⁹¹ és a balácai villa anyagában (8 db !)⁴⁹².

A 181. sz. táltöredék Victor I műhelyéhez sorolható. Ez a széria mind a Bernhard-féle csoportosítás, mind a Jaccard formula szerint a rheinzaberni gyártás késői periódusára keltezhető. Áruja a hedderneimi kőtábor III. fázisának anyagában, a langenhaini 1. pincében (Kr. u. 222-ben vert érem keltezi) és a ladenburgi pinceleletben található meg. Pannoniában aránylag ritka áru; feltűnő, hogy szinte csak a *legiot* táborok anyagában lelhető fel. Eddig Vindobonából⁴⁹³, Carnuntumból⁴⁹⁴, Brigetioból⁴⁹⁵, Aquincumból⁴⁹⁶, Gerulatáról⁴⁹⁷, Pátyról⁴⁹⁸ és Mursáról ismerjük⁴⁹⁹.

A 183.–184. sz. darabok a legproduktívabb műhelyek egyikében, a Julius II–Julianus I csoportban készültek. Árujuk különösen a Wetterauban és Germania Inferiorban gyakori. Csak a 3. században került piacra ez a típus; az egyik jagsthauseni gödörben Kr. u. 218-ban vert éremmel együtt került elő, a langenhaini 2. pincében 222-ben, a walldürni fürdőben 232-ben, a ladenburgi pinceleletben 246-ban vert érem keltezi. Legkésőbbi a mainzi városfal 254-ben vert éremmel keltezett feltöltése, amelyben ez az áru fellelhető⁵⁰⁰. Korábban A. Mees Kr. u. 220/230 és 260/270 közti évtizedekre keltezte mind Victor mind Julius II működését.

Pannoniából összesen 38 edénytöredéket sorolhatunk ehhez a szériához, ebből 11 jut Vindobonára⁵⁰¹, 14 Carnuntumra⁵⁰², 4 Poetoviora⁵⁰³, 3 Brigetiora⁵⁰⁴; egy-

⁴⁷¹ RUPRECHTSBERGER, E. M.: Zum Typenschatz des Terra sigillata-Töpfers Januarius (II) von Rheinzabern. JOÖMusVer 119 (1974) 23–.

⁴⁷² ZANIER 1992, 128.

⁴⁷³ MEES 2002, 326.

⁴⁷⁴ SCHAUB 1994, 440.

⁴⁷⁵ KLEE, M.: Arae Flaviae III. Der Nordvicus in Arae Flaviae. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 18. Stuttgart 1986, 36.

⁴⁷⁶ ZANIER 1992, 128.

⁴⁷⁷ BITTNER, F. K.: Zur Fortsetzung der Diskussion um die Chronologie der Rheinzaberner Relieföpfer. Einleitung und Zusammenfassung von I. Huld-Zetsche. BVbl 51 (1986) 253.

⁴⁷⁸ KELLNER, H.-J.: Die römische Ansiedlung von Pocking, Niederbayern und ihr Ende. BVbl 25 (1960) 132–.

⁴⁷⁹ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 134, 1–8, Taf. 135, 1–17.

⁴⁸⁰ TRINKS, U.: Fundberichte Palastruine. Carnuntum Jb 1957, Nr. 17, 29; GRÜNEWALD 1979, Taf. 5, 1; GRÜNEWALD, M.: Keramik und Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum. Grabungen 1976–1977. RLÖ 34, Wien 1986, Kat. 9; RAUCHENWALD 1996, Kat. 89; KANDLER-ZÖCHMANN 1997, Taf. 23, 5–6, egy a Pfaffenbergen került elő (publikálatlan).

⁴⁸¹ GABLER – PICHLERVÁ 1996, 64, Nr. 95–96; DEKAN – KUZMOVÁ 1996, 162, Nr. 153; VARSÍK – KUZMOVÁ – SCHMIDTOVÁ 1996, 226, Nr. 131.

⁴⁸² GABLER 1989, 456–457.

⁴⁸³ KUZMOVÁ 1992, Kat. 248–249.

⁴⁸⁴ GABLER 1976, Nr. 76; GABLER D. 2002, 240, Kat. 52.

⁴⁸⁵ OTTOMÁNYI – GABLER 1985, Kat. 31.

⁴⁸⁶ MATOUSCHEK J. – NOWAK, H. FÖ 40 (2001) 617.

⁴⁸⁷ MATOUSCHEK J. – NOWAK, H. 1998, Abb. 555.

⁴⁸⁸ MATOUSCHEK J. – NOWAK, H. FÖ 42 (2003) 701, Abb. 828.

⁴⁸⁹ MIKL-CURK 1969, Nr. 161–169.

⁴⁹⁰ GABLER – HORVÁTH 1996, Nr. 45–46.

⁴⁹¹ HORVÁTH 2001, 90.

⁴⁹² GABLER 2001, Nr. 65–69; GABLER, D.: Die Sigillaten von Baláca 4. Balácai közl. 7 (2002) Nr. 12–13; GABLER D.: A balácai II. épület terra sigillatái. Balácai közl. 8 (2004) 127, Nr. 37.

⁴⁹³ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 136, 3–4.

⁴⁹⁴ A Pfaffenbergről és az auxiliáris táborból I. KANDLER-ZÖCHMANN 1997, 110.

⁴⁹⁵ KUZMOVÁ 1992, Nr. 250.

⁴⁹⁶ GABLER. 1991, Nr. 27.

⁴⁹⁷ GABLER – PICHLEROVÁ 1996, 68, Nr. 126.

⁴⁹⁸ GABLER 2007, 256.

⁴⁹⁹ BULAT 1987, Kat. 21.

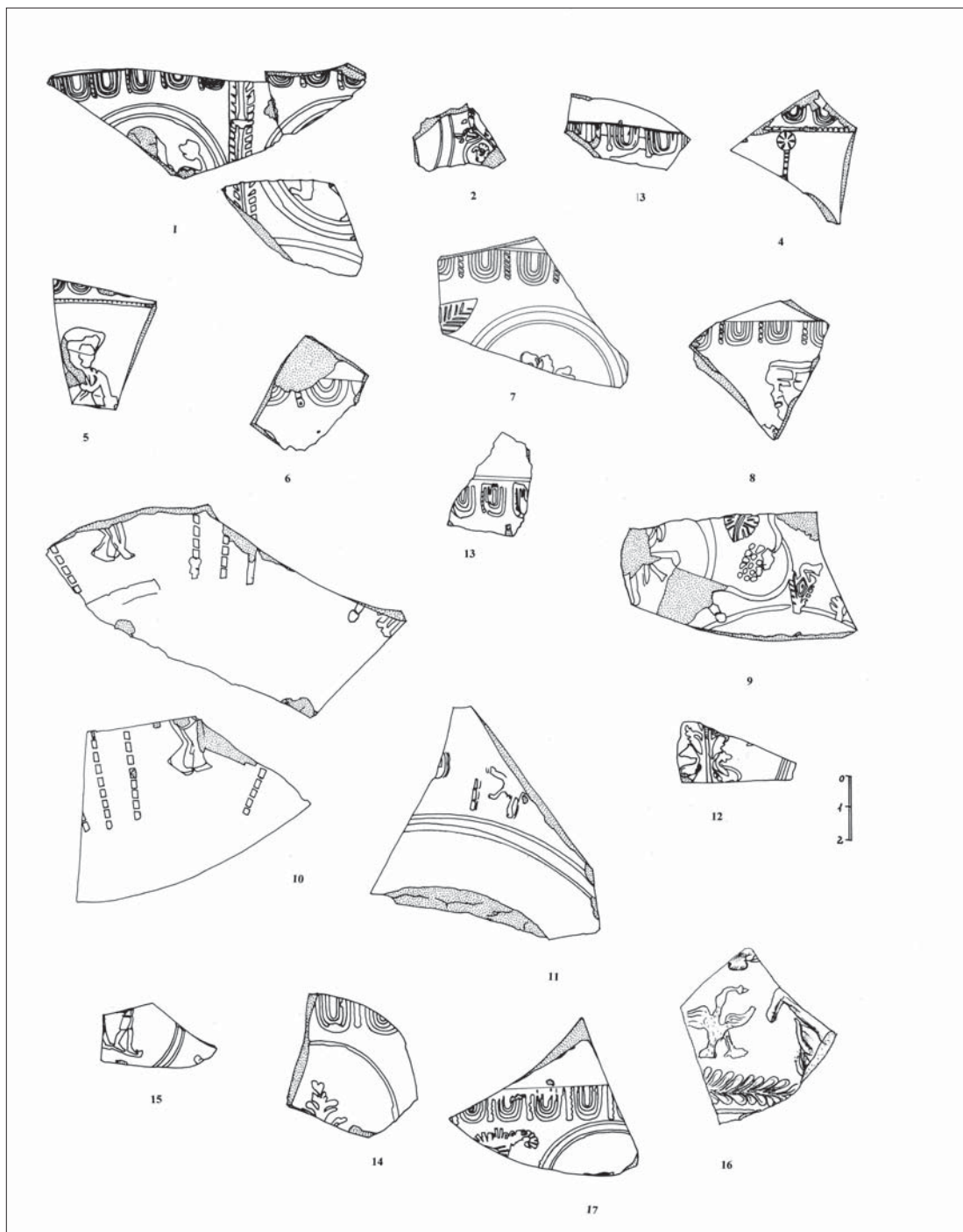
⁵⁰⁰ MEES 2002, 352.

⁵⁰¹ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 133, 1–11.

⁵⁰² SWOBODA-MILENOVIĆ 1955, 46; TRINKS, U.: Fundbericht Palastruine. Carnuntum Jb 2 (1957) 49–51; HUDECZEK 1964, 91; W. JOBST *et al.* 1987, Nr. 41; RAUCHENWALD 1996, 116; KANDLER-ZÖCHMANN 1997, 158, Nr. 4; 2001, Nr. 371; NOWAK 2005, 229–230 (4 db); GRÜNEWALD 1979, Taf. 5, 12 – megtalálható a Pfaffenbergen.

⁵⁰³ MIKL-CURK 1969, 351, 361–362, 365; GABLER 1986, 144.

⁵⁰⁴ KUZMOVÁ 1992, Nr. 245–247.

11. kép: 1–15: Rheinzaberni sigillaták a 3. század első feléből

egy előfordulását regisztrálhattuk Strebersdorfból⁵⁰⁵, Mosonszentpéterről⁵⁰⁶, Aquincumból⁵⁰⁷ és a pátyi telepről⁵⁰⁸.

A 187. sz. példány a Victor II-Januco szériához sorolható. Victor egyik edényének képmezőjében szereplő Januco jelzés, valamint tojásfüzér típusok alapján H. Ricken a műhely gyártmányain belül további

alcsoportokat különített el. A Mees szerint viszont a Victor II és a Victor III szériák pecsétlőkészlete szorosan kapcsolódik egymáshoz, ezért a kettéválasztás nem indokolt⁵⁰⁹.

Pannoniában rendkívül ritka ez az áru; a budaörsi darabon kívül egy poetovioi⁵¹⁰ egy carnuntumi⁵¹¹ és egy vindobonai darabról tudunk⁵¹².

⁵⁰⁵ MATOUSCHEK – NOWAK 1998, Nr. 354.

⁵⁰⁶ PUSZTAI R.: Római kori településmaradvány, villa rustica kutatása Mosonszentpéter község keleti határában, a Kecse földek. Arrabona 39 (2001) 26.

⁵⁰⁷ NAGY T.: Az aquincumi ún. festőlakás. BudRég 18 (1958) Nr. 2.

⁵⁰⁸ OTTOMÁNYI – GABLER 1985, 197, Nr. 32; GABLER 2007, 256.

⁵⁰⁹ MEES 2002, 357.

⁵¹⁰ MIKL-CURK 1969, Nr. 354.

⁵¹¹ SWOBODA-MILENOVIĆ R. M.: Grabungen 1956. Carnuntum Jb 1956, 45–64.

⁵¹² WEBER-HIDEN 1996, Taf. 137, 1.

A 188. sz. a korábbi tipológia alapján a Victor III szériához köthető edénynek Pannoniából mindössze két párhuzama van; mindkettő Vindobonából⁵¹³.

Az elemzések révén nyílt lehetőségünk arra, hogy a budaörsi anyagon belül a markomann háborúk előtti rheinzaberni sigillaták mennyiségét összevessük a Kr. u.180-at követő évtizedekben érkező leletekével. Eszerint

Kr. u. 150/155–178/180 közötti évtizedekre keltezhető	14 db
Kr. u. 178/180 – 3. század közepe	73 db
Bizonytalan keltezésű	8 db

A markomann háborúk utáni importból tehát ötször annyi *sigillata* érkezett a telepre, mint az azt megelőző időszakban, ami még akkor is jelentős emelkedésnek számít, ha évtizedekre vetítjük az eredményt, azaz számolunk azzal, hogy a késő Antoninus–Severus-kor ill. a 3. század közepének import szempontjából számításba vehető időszaka valamivel több mint kétszer olyan hosszú, mint a korai és a középső Antoninus-kor, a rheinzaberni import kezdeti időszaka. A közeli Páty esetében hasonló adatokat kapunk, bár ezt óvatosan kell kezelnünk, mivel jóval kisebb az elemezhető leletanyag. Eszerint

Kr. u. 150/155–178/180 közötti évtizedekre keltezhető	5 db
Kr. u. 178/180 – 3. század közepe	31 db
Bizonytalan keltezésű	13 db

A nagyobb mennyiségű pannoniai *sigillata*-anyagok esetében a következő értékeket kapjuk:

	Vindobona	Carnuntum	Poetovio	Gorsium
Kr. u.150/155–178/180	127	43	55	25
Kr. u.178/180–3. sz. közepe	410	142	166	91
Bizonytalan keltezésű	83			

Ezeknél is jelentős a Severus-kori import mennyiségének növekedése, de nem ötszörösére, hanem csak a háromszorosára emelkedett az erre az időszakra keltezhető *sigillaták* száma. Mindez azonban a Severus-kori gazdasági fellendülést igazolja Pannonia jelentősebb városaiban, ahol az összehasonlító vizsgálatokhoz már elegendő anyag áll rendelkezésünkre.

WESTERNDORFI SIGILLATÁK

Budaörsön összesen 30 westendorfi *sigillata* került elő, ami azt jelenti, hogy a teljes állomány 3,1 %-a köthető ehhez a manufaktúrához. A dombordízes példányok közül

Drag. 30 formájú	2 db
Drag. 37 formájú	27 db

A díszítetlen sigillaták közül egy darab Drag. 31 formájú tányért attribuíálhattunk az Inn menti fazekastelephez. A közelebről meghatározható példányok közül

a Comitalis műhelyben	3 db
a Helenius műhelyben	8 db

készülhetett. Az Onniorix műhely nincs képviselve anyagunkban. A dombordízes edények megoszlása a jóval kisebb mennyiségű pátyi leletekének a fordítottját mutatja, ahol a Comitalis műhely volt 8, a Helenius műhely pedig 3 darabbal képviselve⁵¹⁴.

A Comitalis csoport Kr. u. 175 után kezdehette meg működését a westerndorfi manufaktúrában⁵¹⁵. Enek az officinának fénykora a Kr. u. 200 előtti időszakra tehető. Pontosabb időrendi besorolást sem a pannoniai teleprétegek, sem a noricum síregyüttesek nem tesznek lehetővé⁵¹⁶. Westerndorf keltezése mindig a rheinzaberni manufaktúrában is működő műhelyektől függött, minthogy mind Comitalisnak, mind Heleniusnak ott is volt érdekeltsége. Rheinzabern esetében azonban éppen a Severus-kori csoportok időrendi helyzete bizonytalan, így az arra épülő westerndorfi kronológiában is sok a kérdőjel. Minthogy Helenius áruja a regensburgi temetőben ill. a Kr. u. 185 után épült Holzhausenben vagy a hedderneimi III. fázisba sorolható anyagban megtalálható⁵¹⁷, biztos, hogy rheinzaberni officinája Kr. u. 180 után működhetett. Edényei fellelhetők a 3. századi leletegyüttesekben, köztük a hedderneimi 106. parcella anyagában, amely Kr. u. 202 utánra tehető⁵¹⁸. A londoni rakpart Kr. u. 224-re keltezhető leletei közt még fellelhető a rheinzaberni Comitalis áru. Helenius *sigillatái* ugyan késői kontextusokban is megtalálhatók, így a Kr. u. 235/245 tájára tehető rheinzaberni 17 c gödörben, a 242 utáni großprüfeningi vagy a 246 utáni ladenburgi pinceleletben, ennek ellenére működése a 3. század középső harmadában már nem valószínű⁵¹⁹. Ettől függetlenül a rheinzaberni és a westerndorfi műhelyeknek nem kellett azonos időszakban működnie. Miu-

⁵¹⁴ GABLER 2007, 258.

⁵¹⁵ CHRISTLEIN *et al.* 1976, 78.

⁵¹⁶ FASOLD 1993, 47.

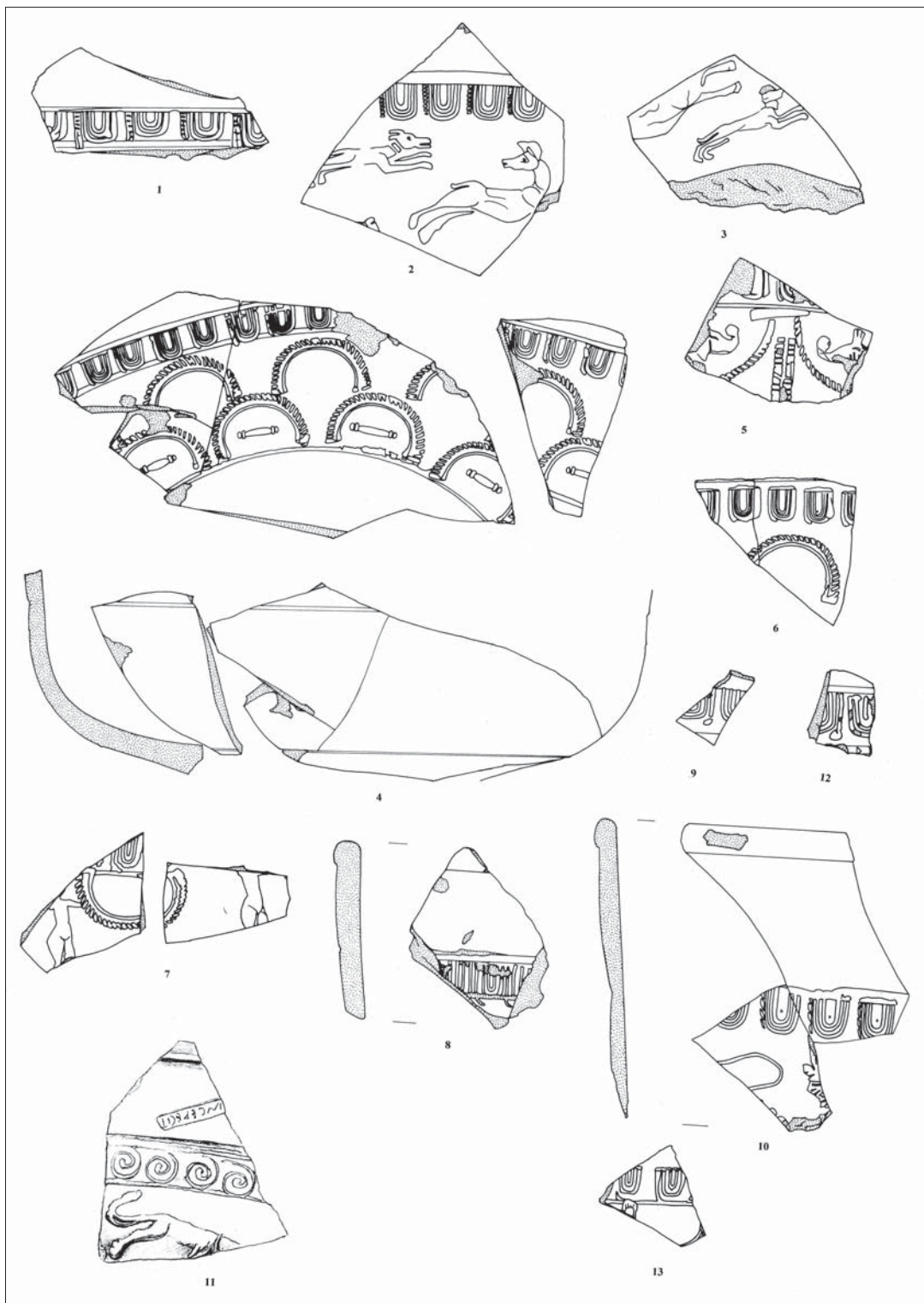
⁵¹⁷ REUTTI, F.: Tonverarbeitende Industrie in römischen Rheinzabern. Vorbericht für die Grabungen der Jahre 1978–1981. Germania 61 (1983) 59–60.

⁵¹⁸ FISCHER, CH.: Bilderschüsseln aus Terra sigillata und Stempel auf Terra sigillata. In: FISCHER, U.: Grabungen im römischen Steinkastell Hedderneim 1957–1959. Schriften des Frankfurter Museum für Vor- und Frühgeschichte 2, 1973, 208.

⁵¹⁹ NUBER, H.-U.: Zum Ende der reliefverzierten Terra sigillata-Herstellung in Rheinzabern. Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz 67 (1969) 145–146; KORTÜM, M. – MEES A. W.: Die Datierung der Rheinzaberner Relieftöpfer. In: Bird, J. (ed.) Form and Fabric. Studies in Rome's past in honour of B. R. Hartley. Oxbow-Monogr. 80, 1998, 162.

⁵¹³ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 137, 2–3.

12. kép: 1–12: Westerndorfi sigillaták

tán a westerndorfi manufaktura az első alemann betörések során elpusztulhatott⁵²⁰, Helenius westerndorfi gyártmányai nem készülhettek sokkal később Kr. u. 233-nál. Helenius korábban Comitalis műhelyében dolgozott mint kiformázó fazekas; saját, önálló officináját csak Septimius Severus korában nyithatta meg⁵²¹, valószínűleg még Kr. u. 200 előtt⁵²².

Korábban a kutatás feltételezte, hogy a westerndorfi import a rheinzabernit váltotta fel⁵²³; ezt a hipotézist azonban a leletanyag nem támasztja alá. Ha tekintetbe vesszük Rheinzabern Severus-kori szállításainak mennyiségét, rögtön kiderül, hogy a westerndorfi áru nem szorította ki a rajnai manufaktura termékeit, hanem inkább kiegészítette azokat. A Severus-kori

⁵²⁰ CHRISTLEIN *et al.* 1976, 78–79

⁵²¹ *Ibidem* 78.

⁵²² FASOLD 1993, 47

⁵²³ CHRISTLEIN *et al.* 1976, 78.

konjunktura biztos piacot teremtett mindkét gyártóhely árujának.

Westerndorf részesedése a *sigillata*-anyagok egészében egész Pannoniában aránylag csekély; kivételek, mint pl. Intercisa, csak a határvidéken fordulnak elő. Az Inn menti manufaktura százalékos aránya a következő képet mutatja:

Vindobona	9 %
Carnuntum	3,5 %
Gerulata	10 %
Ad Statuas	4,3 %
Brigetio	8,7 %
Azaum	7,35 % ⁵²⁴
Aquincum	10,5 %
Intercisa	44,9 % ⁵²⁵
Gorsium	6,4 %
Cibalae	5,6 % ⁵²⁶
Baláca	2,3 %
Burgenland	4,1 %
Salla	2 % ⁵²⁷
Poetovio	2,2 %

Ha a határkörzet és a tartomány belsejének legmagasabb százaléértékét mutató Intercisa és Gorsium nélkül vizsgáljuk Pannonia westerdorfi *sigillata*-anyagát, a következő képet kapjuk:

A határzónában	1298 db került elő
A tartomány belsejében	239 db
(ez a mennyiség a budaörsi, a pátyi és az újonnan közölt cibalae-i sigillatákat is tartalmazza).	

A határzónában lévő Carnuntumban valószínűleg azért alacsony Westerndorf részesedése, mert a Rheinzabernhez közelebb fekvő colonia lakói a drágább rajnai árut is meg tudták vásárolni. Így nemcsak magában Carnuntumban, hanem a carnuntumi parancsnokság alá tartozó *auxiliaris* táborokban is (Quadrata, Arrabona, Ad Statuas) ritkább a westerdorfi *sigillata*. A tartomány belsejében az Inn-menti fazekastelep részesedése csekély, amit jól mutat balácai, zalalövői vagy poetovioi százalékos aránya. Ezek a lelőhelyeken ugyan ezrével kerültek elő *sigillata*, de ennek csak 2–2,3 %-a származik Westerndorfból.

Comitalis és Onniorix műhelyében a rheinzaberni pecsétlőállománnyal való megközelítő egyezések gyakoribbak, míg Heleniusnál a lavoye-i kapcsolatok erő-

sebbek⁵²⁸. Az egyes csoportok között emellett szoros együttműködés lehetett⁵²⁹. Helenius műhelyében valószínűleg a Comitalis vagy az Onniorix officinák formátáljaiból is formázhattak edényeket. A budaörsi leletek között Onniorix áruja nincs képviselve. Ez utóbbi főleg Nyugat-Pannoniában ritka; Poetovioiban pl. egyáltalán nem lelhetők fel. Kelet-Pannoniában ezzel szemben az Onniorix műhely részesedése nagyobb; Aquincumban 12 %, Gorsiumban 14 % és fellelhető a csekélyszámú pátyi anyagban is⁵³⁰. Noricumban a Comitalis officina gyártmányai csaknem mindenütt gyakoribbak⁵³¹, ezzel szemben Nyugat-Pannoniában a két műhely részesedése közel azonos vagy éppen Heleniusé nagyobb.

	Poetovio	Strebersdorf	Vindobona	Brigetio
Comitalis csoport	7	1	49	74
Helenius áru	8	10	97	73

Kelet-Pannoniában – Cibalae kivételével – a Helenius áru sokkal nagyobb arányban lelhető fel.

	Aquincum	Gorsium	Intercisa	Cibalae
Comitalis csoport	16	3	128	36
Helenius áru	25	20	203	31

A budaörsihez hasonlóan Kelet-Pannoniában tehát általában a későbbi westerdorfi áru gyakoribb.

PFAFFENHOFENI ÁRU

Anyagunkból 9 db; a teljes állománynak alig 1 %-a készülhetett a pfaffenhofeni manufaktúrában. A leletek közül

Drag. 30 formájú	2 db
Drag. 37 formájú	4 db
Drag. 31 formájú	1 db
Meghatározhatatlan formájú	2 db

A dombordízes példányok közül négyet a Helenius pecsétlőit használó fazekashoz sorolhattunk, egy pedig Dicanus műhelyében készült. Előbbiek esetében a westerdorfi és a pfaffenhofeni sigillaták megkülön-

⁵²⁴ HORVÁTH 2003, 153.

⁵²⁵ A gazdag leletanyagból csak a Nemzeti Múzeum régi anyagára hivatkozhatunk: Póczy, K.: Keramik. In: M. R. Alföldi *et al.* (Hrsg.): Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Arch. Hung 36, 1957, 98–.

⁵²⁶ LELEKOVIC T.: Reliefna terra sigillata iz Westerndorfa s produkcja Cibala (Vinkovci, Istočna Hrvatska). Arheološki radovi i rasprave 15 (2007) 89–. Ebben az adatban a pfaffenhofeni sigillaták mennyisége is szerepel.

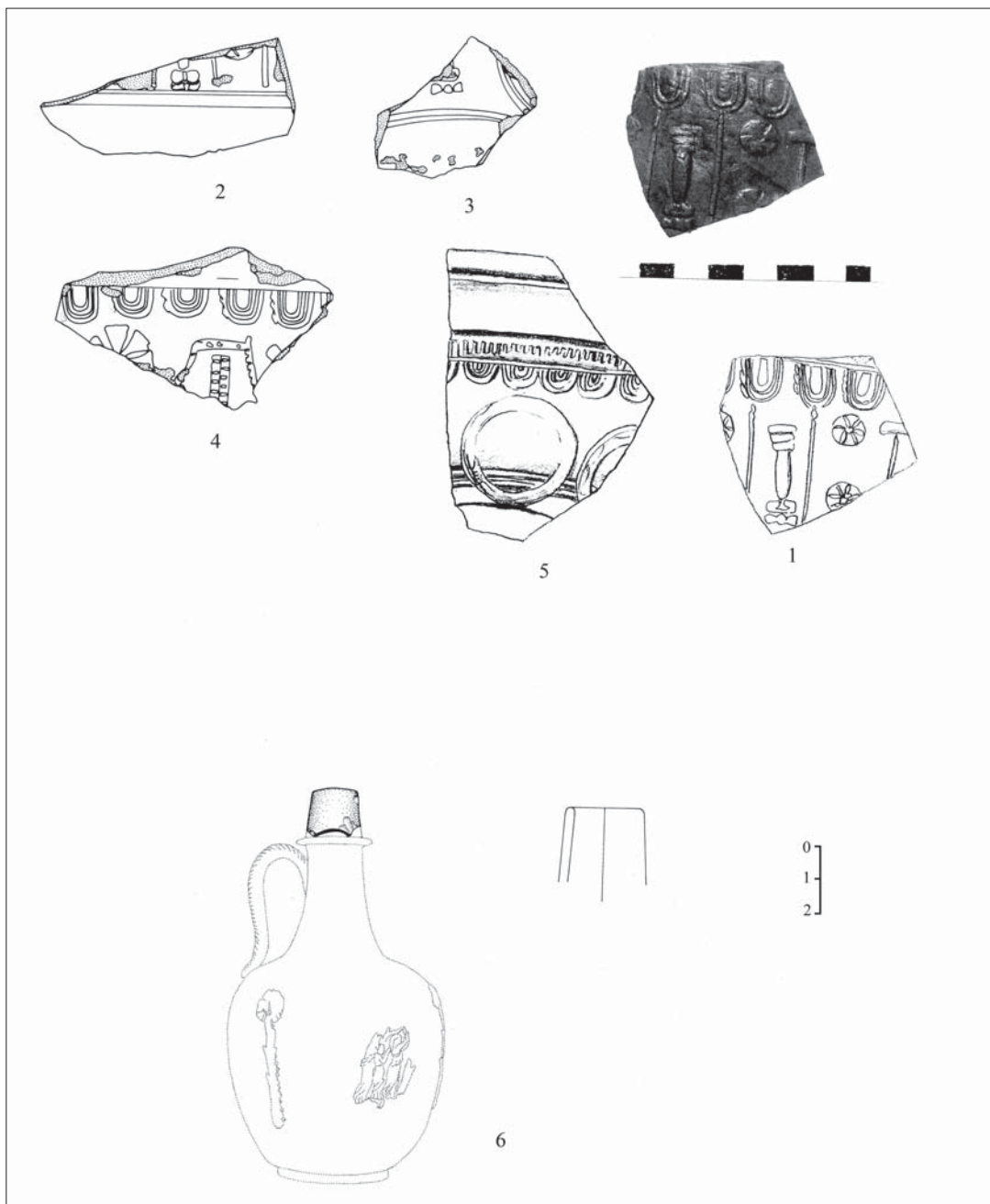
⁵²⁷ GABLER D.: Kereskedők Sallában. 1. Zalaövő öröksége, Hereditas Sallensis 3, 2005, 26.

⁵²⁸ KISS (1946–1948) 217, 224–226.

⁵²⁹ FASOLD 1993, 49.

⁵³⁰ GABLER 2007, 258.

⁵³¹ KARNITSCH, P. 1955, Taf. 76–82 (Comitalis), Taf. 84–90 (Helenius); RUPRECHTSBERGER, E.M.: Reliefverzierte Sigillata aus dem Enns Museum. JbOÖMusVer 123 (1978) 86–; KELLNER 1981, 123; KALTENBERGER 1994, Beibl. 175.

13. kép: 1–5: Pfaffenhofeni sigillaták; 6: Hayes 174 formájú északafrikai terra sigillata chiara

böztetése esetenként nehéz⁵³². H.-J. Kellner szerint a specifikus pfaffenhofeni áru tömeges gyártása Kr. u. 233 után kezdődhetett⁵³³, amikor Westerndorf az első alemann betörés során elpusztult⁵³⁴. A seebrucki temető 10. sírját – amelyben pfaffenhofeni áru is előkerült – a 7. kronológiai csoportba sorolták, ami 233 utánra tehető⁵³⁵. Nem tudjuk azonban, hogy meddig gyártották ezeket a típusokat, 242-ig vagy 259/260-ig?⁵³⁶

⁵³² FASOLD 1993, 49.

⁵³³ CHRISTLEIN *et al.* 1976, 79.

⁵³⁴ A 233 évi betörés pusztításait vitatja STRUCK 1996, 52.

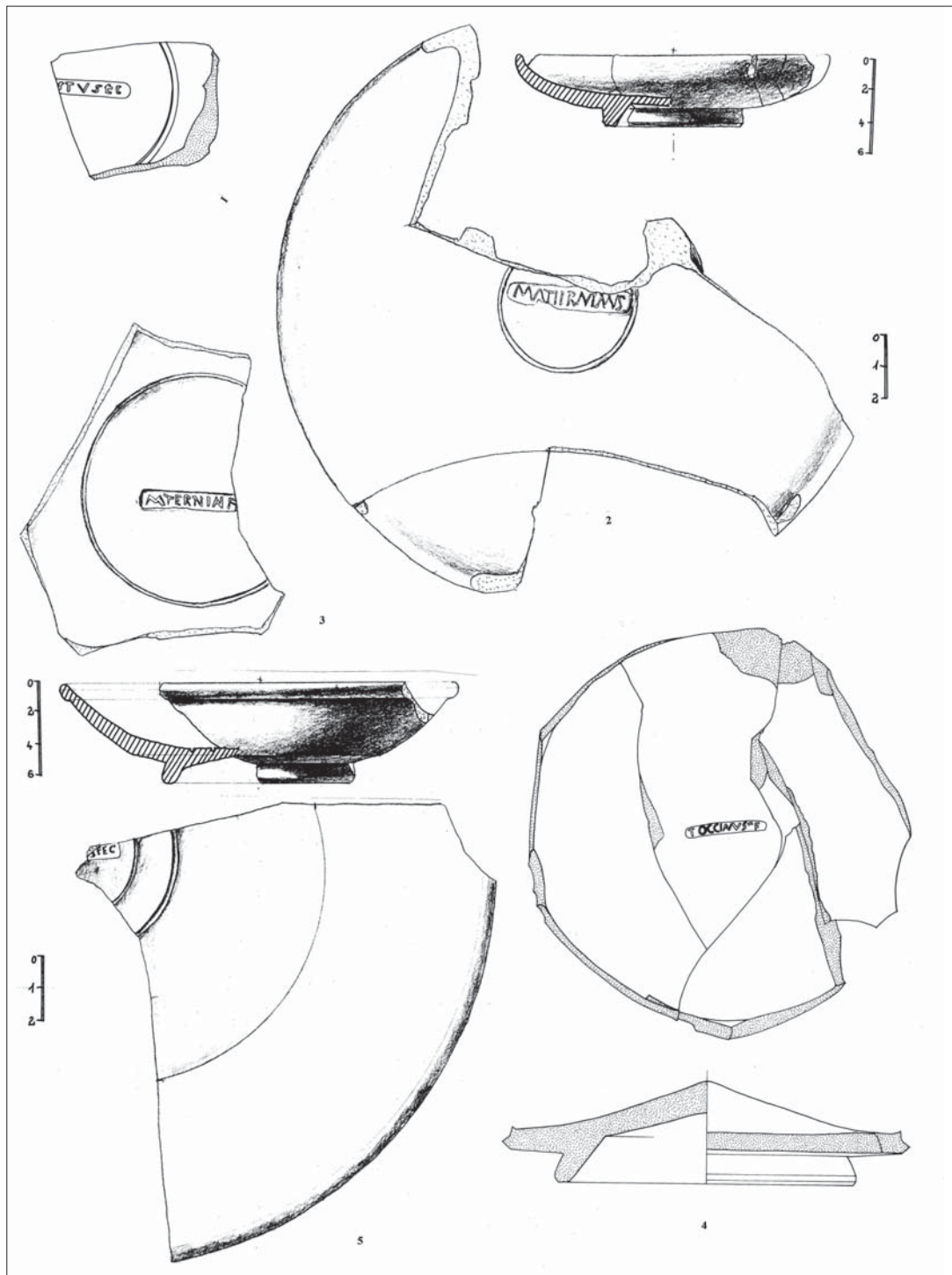
⁵³⁵ FASOLD 1993, 49

⁵³⁶ Uo.

Pfaffenhofen részesedése a pannoniai leletanyagokban rendkívül csekély. Vindobonában csak a sigillaták 2 %-a sorolható ehhez a manufaktúrához; valamivel nagyobb az aránya Carnuntumban (5,3 %), Brigetioban (6,7 %) és Gerulátán (4,32 %). Egyes táborokban vagy *auxiliaris* vicusokban ugyanakkor nagyon kevés a pfaffenhofeni áru, így Azaumban (0,64 %) vagy Ad Statuason (0,39 %).

A 3. század második harmadában drasztikusan csökkent a rajnai kerámiaimport. A hiányt túlnyomórészt a pfaffenhofeni import pótolta; Rheinzabernből csak kevés áru érkezett (182–184).

A rheinzaberni reliefszerű sigillaták gyártásának végére vonatkozóan csak kevés időrendi adat áll rendelkezésünkre. A. Mees szerint a Kr.u.229 és 259/260

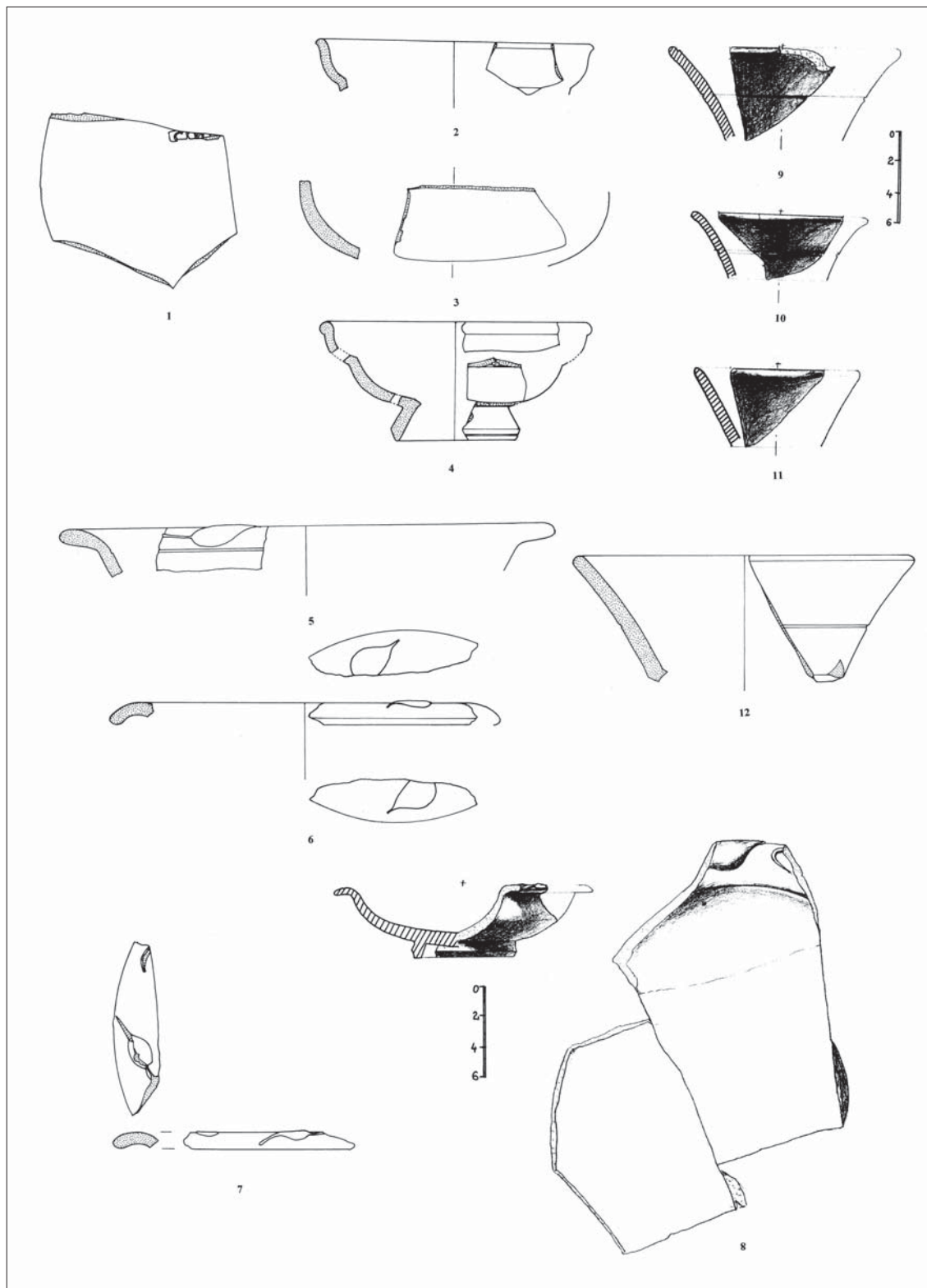
14. kép: Díszítetlen bélyeges sigillaták. 1–4: Rheinzaberni; 5: Középgalliai

közti időszakra keltezhető érmek adatait nehéz értelmezni. Csak Niederbieberben és Saalburgban utalnak az éremleletek egybehangzóan egy Kr. u. 259/260-ig tartó folyamatos megtelepülésre. Másrészt kiderült, hogy 259/260 nem tekinthető többé olyan időpontnak, amivel a felsőgermaniai-raetiai *limes* teljes puszulását kapcsolatba lehetne hozni⁵³⁷.

⁵³⁷ STROBEL, K.: Pseudophänomene des römischen Militär- und Provinzgeschichte aus Beispiel des „Falles“ des obergermanisch-raetischen Limes. Neue Ansätze zu einer Geschichte der Jahrzehnte nach 253 n. Chr. am Rhein und oberer Donau. Roman Frontier Studies.

Vindobona teljes *sigillata*anyagában mindössze 10 db rheinzaberni sigillata keltezhető a 3. század középső harmadára (Victor III, Pervincus, Ware E 31, E 34, Statutus I–II), tehát a teljes állománynak csupán 0,6 %-a. A hasonló kronológiai helyzetű carnuntumi leletek száma 9, ami a teljes anyagnak (5616 db) csupán 0,2 %-a, míg Brigetioban (361 meghatározott darabból) 0,66 %. Ez az arány a budaörsi

Gudea, N. (ed.) Proceedings of the 17th Int. Congress of Roman Frontier Studies. Zălau, 1999, 9–30.

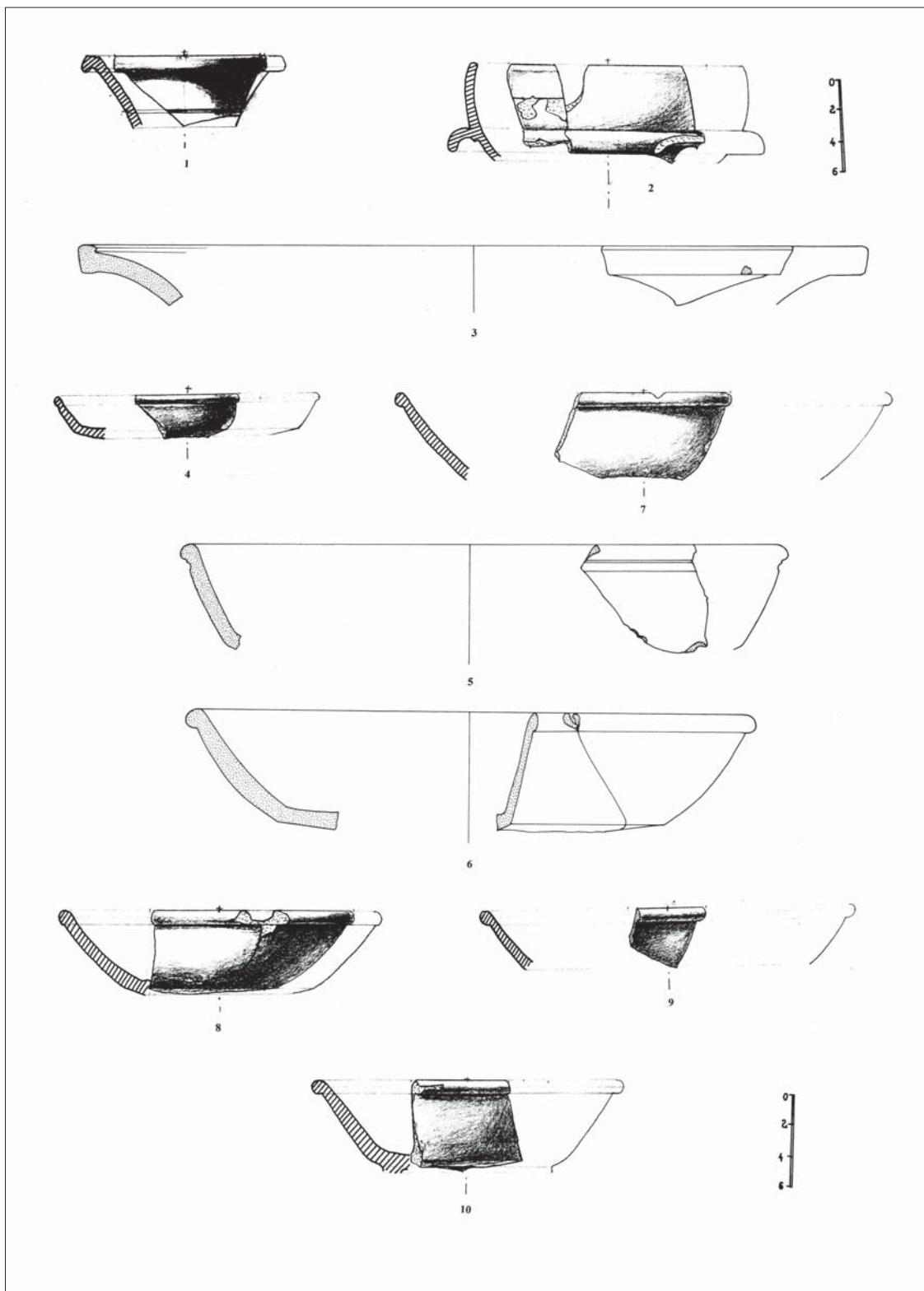
15. kép: Díszítetlen sigillaták. 1: Drag.18/31 bélyeggel; 2–4: Drag.27; 5–8: Drag.36; 9–12: Drag.33

leleteknél 0,63 %. Bár a pfaffenhofeni import a kieső rheinzabernit részben pótolta; együttes arányuk még így is alig több, mint a teljes anyag 1,6 %-a. Ez az importvolumen a kereskedelmi kapcsolatok stagnálásával, a vásárlóerő csökkenésével a határzónában élő

városi lakosság életszínvonalának romlásával hozható összefüggésbe⁵³⁸.

⁵³⁸ GENSER, K.: Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht. RLÖ 33, Wien 1986, 774.

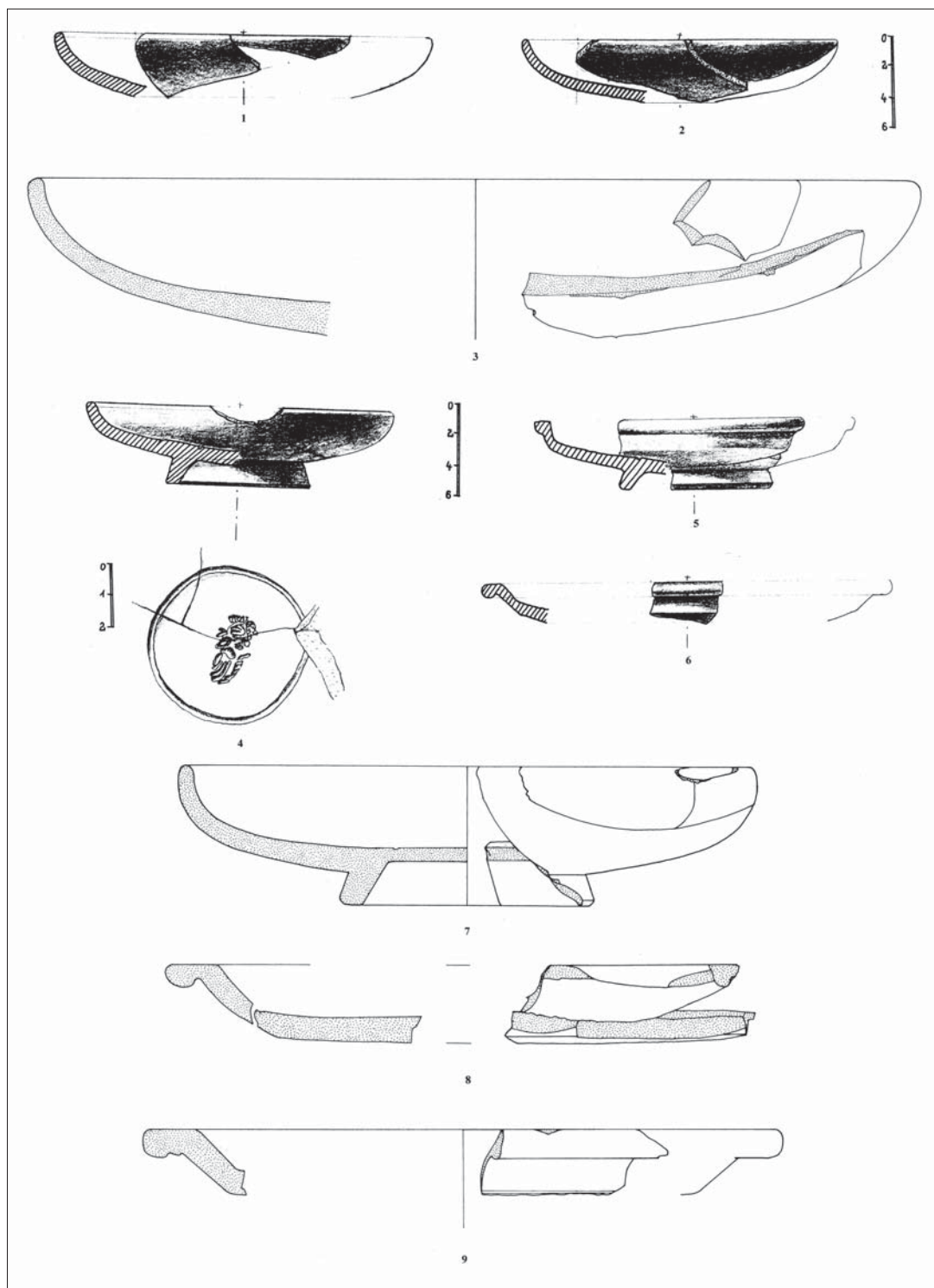

16. kép: Díszítetlen sigillaták. 1: Drag.46; 2: Drag.38; 3: Drag.42; 4: Drag.18; 5–6: Drag.18/31; 7–8: Lud Sb; 9–10: Drag.31

ÉSZAK-AFRIKAI *TERRA SIGILLATA* *CHIARA*

Anyagunkban meglehetősen sok (6 db) az észak-afrikai áru, bár két darabnál feltehetően helyi utánzattal számolhatunk. A meghatározható példányok a Hayes 50A formát mutatják; egy csonkakúp alakú szájrészű

töredék Hayes 174 (=Salomonson III) formájú korsóhoz tartozhatott. Ennek a típusnak applikált díszű és díszítetlen változatait egyaránt ismerjük. Gyártása a Kr. u. 200 és 280 közötti időszakra tehető, csak a

17. kép: Díszítetlen sigillaták. 1–4, 7: Drag.32; 5–6, 8–9: Lud Tb

rosszabb minőségű késői árut gyárthatták a 3. század végéig vagy esetleg a 4. század elején⁵³⁹.

Ez a forma Tunézia területén kívül⁵⁴⁰ Hispaniában, Italiában, ritkábban Dalmáciában és Achaiában terjedt el⁵⁴¹. Bár Noricumban és Pannoniában aránylag sok észak-afrikai kerámia került elő – többek közt applikált díszű is – ez a forma eddig ismeretlen volt

a dunai tartományokban. Legközelebbi analógiája Aquileiában került elő⁵⁴². Ritka előfordulását jól mutatja az a tény, hogy a milánói metróépítést megelőző leletmentések során is csak egyetlen *TS chiara C* kor-sótörédeket találtak⁵⁴³.

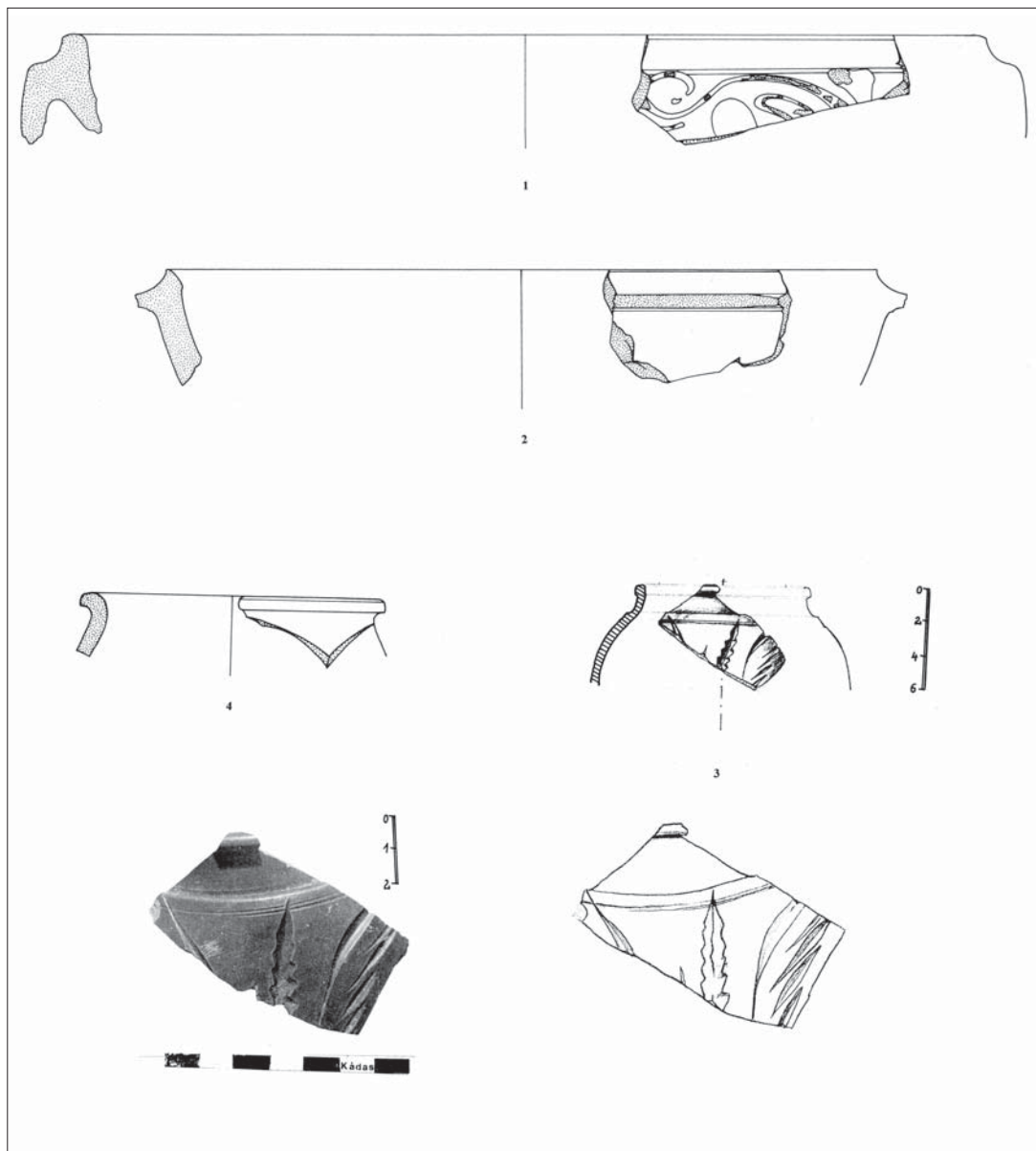
⁵³⁹ SALOMONSON 1969, 67.

⁵⁴⁰ HAYES 1972, 197.

⁵⁴¹ SALOMONSON 1969, 71.

⁵⁴² NOVAK, V.: Sigillata africana a rilievi applicati del Museo Archeologico di Aquileia. *Antichità Altoadriatiche* 21, 1982, 589–590

⁵⁴³ ROFFIA, E.: Ceramica africana. Scavi MM3. Ricerche di archeologia urban a Milano durante la costruzione della linea 3 della metropolitana

18. kép: Díszítetlen sigillaták. 1: Drag.43; 2: Lud Smc; 3–4: Drag.54

A Hayes 50 A forma hosszúéletű; valószínűleg több műhely gyárthatta. A *terra sigillata chiara* C típusok jól megkülönböztethetők az észak-tunéziai kerámiától⁵⁴⁴. Lehetséges gyártóhelyei: Henchir-es Srira, Henchir el Guellal, Sidi Marzouk Tounsi és a Sousse környéki fazekastelepek⁵⁴⁵, amelyek elsősorban Itáliába és a keleti tartományokba szállítottak árut. A byzacenai kerámiaipar virágkora a Severus-korra tehető; ekkor kezdtek gyártani a Hayes 45 A vagy a Hayes 50 formá-

kat⁵⁴⁶. A *terra sigillata chiara* C típusok keltezéséhez fontos adatokat szolgáltatottak a berenice-i ásatások⁵⁴⁷, a 3. század közepére tehető olympiai leletegyüttesek⁵⁴⁸, a korinthosi⁵⁴⁹ és a knossosi feltárások⁵⁵⁰. A 3. század közepére keltezi ezt a kerámiát egy Volubilisben talált leletegyüttes, amelyben III. Gordianus érem volt⁵⁵¹.

1982–1990 (a cura di D. Caporusso). Milano 1991, 89–105, tav. XXXVII.5

⁵⁴⁴ PRÖTTEL 1996, 13.

⁵⁴⁵ PEACOCK, P. S. – BEJAOU, F. – BEN LAZAREG, N.: Roman Pottery Production in Central Tunisia. JRA 3 (1990) 59; MACKENSEN, M. – SCHNEIDER, G.: Production centres of African Red Slip Ware (2nd–3rd c.) in northern and central Tunisia: archaeological provenance and reference groups based on chemical analyse. Journal of Roman Archaeology 19 (2006) 163–165.

⁵⁴⁶ CARANDINI, A.: Ostia I. Studi miscellanei. Roma 1968, 35; CARANDINI, A.: Le sigillate africane nel III sec. D.C. CARANDINI, A.: Ostia II. Studi miscellanei 16. Roma 1970; KAENEL, G.: Céramique romaine d' Afrique en Suisse occidentale. Arch. Schweiz 4 (1981) 25.

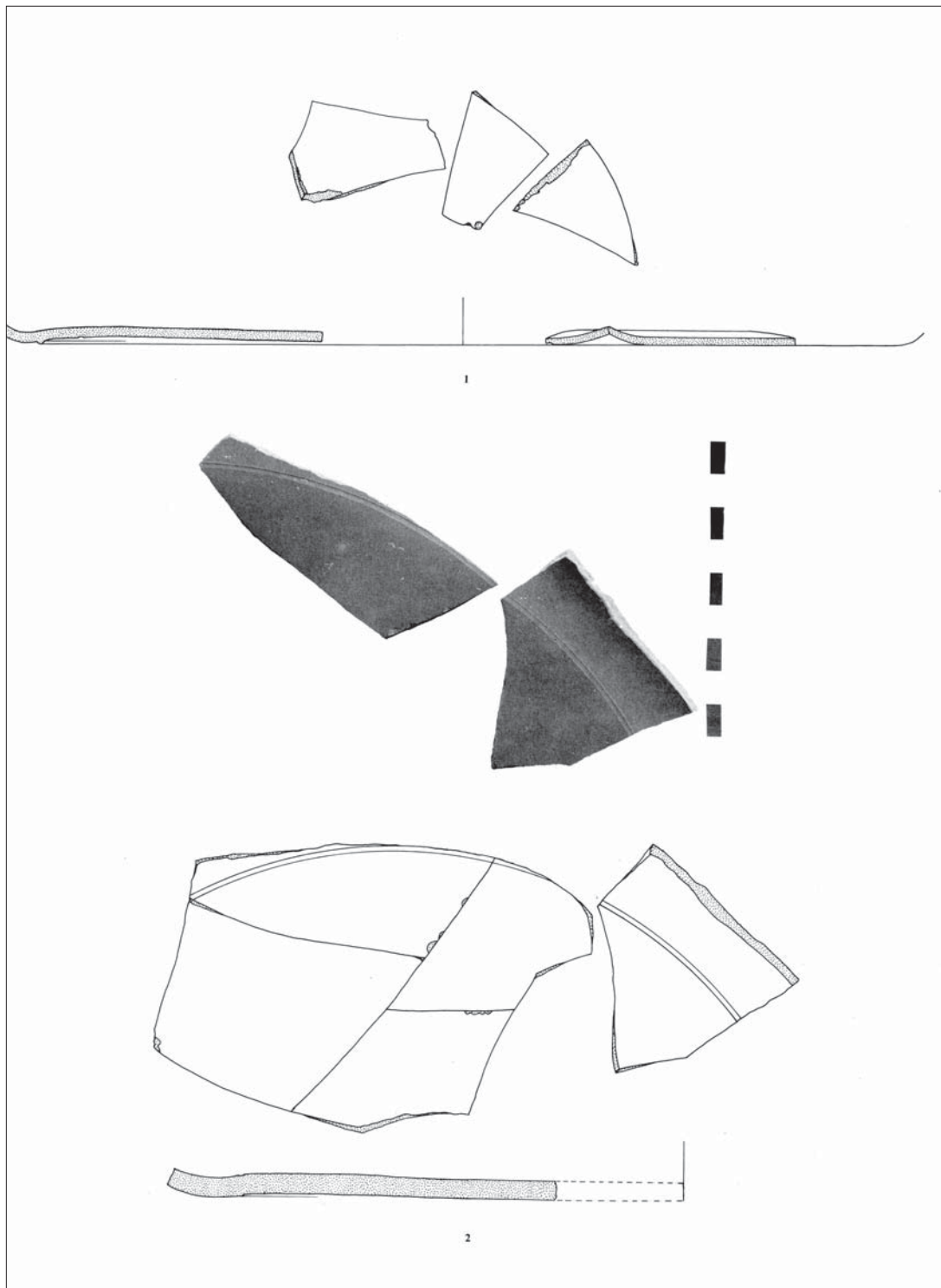
⁵⁴⁷ KENRICK, PH.: The fine pottery. Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice) suppl. To Lybia antiqua V. vol. III. Tripoli 1985, 356–357.

⁵⁴⁸ WALTER, H. – KUNZE, E.: Bericht über die Ausgrabung in Olympia VI. 1958, 61.

⁵⁴⁹ WILLIAMS, CH. K. – ZERVOS, O. H.: Corinth 1982. East of the Theater. Hesperia 52 (1983) 14–.

⁵⁵⁰ HAYES, J. W.: The Villa Dionysos. Excavations in Knossos. BSA 78 (1983) 97.

⁵⁵¹ JODIN, A.: La céramique sigillée claire de Volubilis (Quartier sud-ouest). BullArchMaroc 7 (1967) 491.

19. kép: 1–2: Hayes 50 formájú észak-afrikai terra sigillata chiara

Szerény adatokat pannoniai leletgyűttesek is szolgáltatnak a keltezéshez. Egy észak-afrikai terra sigillata chiara C edény az intercisai 73/58 gödörben Severus Alexander érmével együtt került elő⁵⁵². Nagykanizsa-Inkey kápolna lelőhelyen egy Hayes 50 A formájú tányér jóminőségű rheinzaberni sigillatákkal együtt került elő⁵⁵³.

A későbbi terra sigillata chiara D típusok Karthago környékén készültek. A nálunk is gyakoribb Hayes 59/A/B formák gyártásának kezdetét J. W. Hayes Kr. u. 320 utánra tette, ezzel szemben M. Mackensen a karthagoi E 118 sz. insula ásatási eredményei alapján 340 utáni időpontot javasolt⁵⁵⁴. Eltérés van a forma gyártásának végét illetően is. J. W. Hayes szerint

⁵⁵² GABLER, D.: Spätantike Sigillaten in Pannonien. Ein Nachtrag zu den nordafrikanischen Sigillaten. Carnuntum Jb 1988, 13.

⁵⁵³ GABLER 2002, 234.

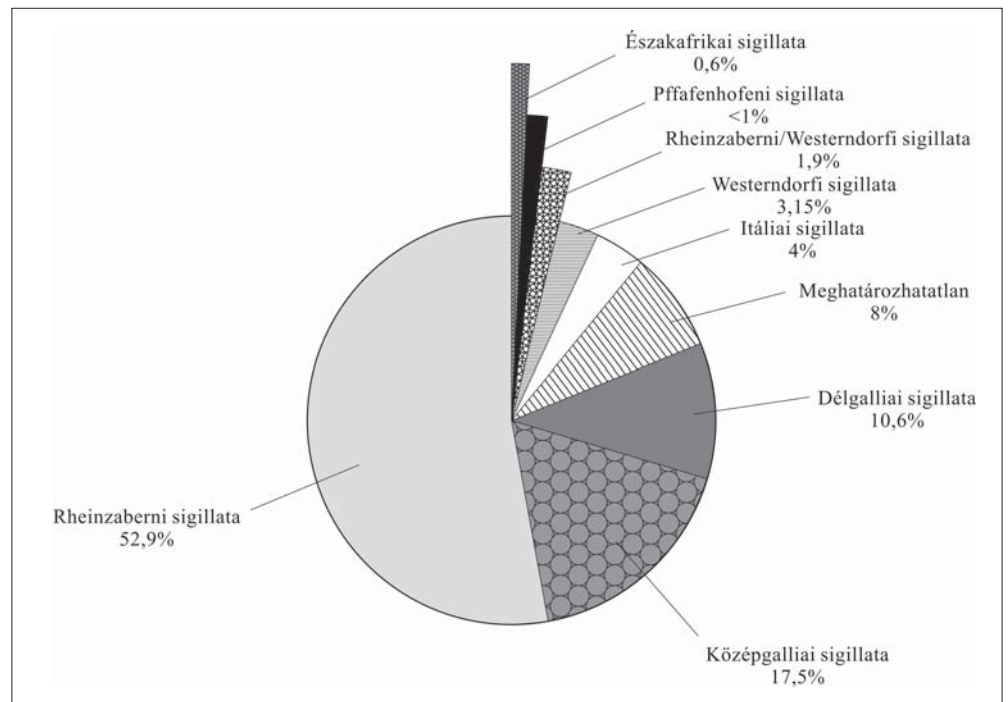
⁵⁵⁴ MACKENSEN, M.: Die spätantiken Sigillata und Lampentöpfereien von El Mahrine (Nordtunesien). Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts. Veröff. der Kommission zur arch. Erforschung des spätrömischen Rätien. München 1993, 399.

ez Kr. u. 420 tájáig tarthatott, míg M. Mackensen szerint már 380/400 táján megszűnhetett a Hayes 59 B típusok gyártása⁵⁵⁵.

Az észak-afrikai kerámia Észak-Itália közvetítésével jutott el Pannoniába, ahol aránylag gyakori. Útvonalát Aquileia, Emona, Virunum és Celeia leletei rajzolják ki⁵⁵⁶. Sok *terra sigillata chiara* került elő Noricumban is, így Flavia Solvában, Aguntumban, Teurniában, Immuriumban, Ovilavában, Cetiumban, Favianisban⁵⁵⁷ és Commageneben (Tulln)⁵⁵⁸.

Pannoniában az utóbbi két évtizedben is lényegesen nőtt az ismert *terra sigillata chiara* edények száma. Korábban is több darabot közölhettünk Vindobonából⁵⁵⁹; újabb C–2 típusok főként a Michaelerplatzon végzett ásatások során kerültek elő⁵⁶⁰. Carnuntumban eddig 23 *terra sigillata chiara* került elő több lelőhelyen⁵⁶¹; Pannonia egyéb területein pedig az elmúlt évtizedekben több példányt találtak Gerulatan⁵⁶², Brigetioban⁵⁶³, Visegrád–Gi-

20. kép: A budaörsi sigillata-anyag százalékos megoszlása manufaktúrák szerint

zella malomban⁵⁶⁴ Ulcisia Castrában⁵⁶⁵, Aquincumban⁵⁶⁶, Pátyon⁵⁶⁷, Érden⁵⁶⁸, Balácán⁵⁶⁹, Balatonakali–Sárgpusztán⁵⁷⁰, Savariában⁵⁷¹, Zalabaksán⁵⁷² és Sallán⁵⁷³.

Az afrikai kerámia pannoniai jelenléte, mennyisége a tartomány gazdasági életének fontos mutatója. A *terra sigillata chiara* importja azt bizonyítja, hogy a dunai tartományokat – köztük Pannoniát – még a 3. század második felében ill. a 4. században is szoros kereskedelmi kapcsolatok fűzték a Mediterraneum térségéhez.

⁵⁵⁵ Ibidem 401.

⁵⁵⁶ VIDRIH PERKO, V.: Afriška sigilata v Emoni. Arh. Vestnik 43 (1992) 93–102; Idem: Una nota sul quadro della presenza di sigillata chiara africana tra Friuli e Slovenia. In: S. Santoto Bianchini: Castelraimondo. Scavi 1988–1990. Informatica, archeometria e studio dei materiali. Cataloghi e monographie. Arch. Civico Museo/Udine 5, Roma 1995; PRÖTTEL 1993, 13; GASPARI, A. – VIDRIH PERKO, V. – ŠTRAJHAR M. – LAZAR, I.: Antični pristaniški kompleks v Fizinah pri Portorožu – zaščitne raziskave leta 1998. Arh. Vestnik 58 (2007) 202–215.

⁵⁵⁷ Összefoglalóan I. LADSTÄTTER, S.: Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen. Eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirchenanlage auf dem Hemmaberg. Mitt. Der Prähistorischen Kommission 35, Wien 2000, 90; Idem: Die afrikanische Sigillaten und Lampen aus Ovilava/Wells. Carnuntum Jb 1998, 51–63

⁵⁵⁸ GABLER, D.: Terra sigillata von Tulln. Manuskript 1991. Ez a leletanyag B. Czech ásatásából származik, aki a tábor területén is végzett kutatásokat.

⁵⁵⁹ GABLER, D.: Nordafrikanische Sigillaten in Pannonien. Savaria 16 (1982) 319.

⁵⁶⁰ DONAT, P.: Terra sigillata von Michaelerplatz. Fundort Wien 2 (1999) 214.

⁵⁶¹ VON GROLLER, M.: Die Grabungen in Carnuntum. RLÖ 9, 1908, 71; GABLER, D.: Spätantike Sigillaten in Pannonien. Ein Nachtrag zu den nordafrikanischen Sigillaten. Carnuntum Jb 1988, 34–35; HUMER, F. – JOBST, W. – RAUCHENWALD, A.: Carnuntum – Zivilstadt 1989–1990. Carnuntum Jb 1990, Taf. 9, 9 A; RAUCHENWALD 1996, Nr. 317–318, 320–322; GRÜNEWALD 1979, Taf. 11, 1–4; Eadem: Die Ausgrabungen im Legionslager von Carnuntum (Grabungen 1969–1977). Keramik und Kleinfunde 1976–1977. RLÖ 34, Wien 1986, Taf. 2, 3; KANDLER-ZÖCHMANN 1997, 109; JILEK, S.: Ein Zerstörungsschicht aus der 2. Hälfte des 2. Jahrhunderts n. Chr. im Auxiliarkastell von Carnuntum. In: H. Friesinger – J. Tejral – A. Stuppner (Hrsg.): Die Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Brno 1994, 391; KANDLER-ZÖCHMANN 2001, 96, Nr. 610.

⁵⁶² VARSÍK – KUZMOVÁ – SCHMIDTOVÁ 1996, 218, Nr. 17, Taf. 2.

⁵⁶³ BECK, T.: Terra sigillata. In: M. Šašel-Kos – P. Scherrer (eds): The autonomous towns of Noricum and Pannonia II. Situla 42. Ljubljana

2004, 248–. Hayes 45, Hayes 50 és Hayes 53? formák.

⁵⁶⁴ GROH D. 1993 évi ásatása a kiserődben

⁵⁶⁵ MARÓTI É. 2006 évi ásatása a táborban. Ferenczy K. Múzeum, Szentendre 2006.1.199, 2006.3.557, 2006.3.81 (utóbbi az 1997 évi ásatásból)

⁵⁶⁶ LEBEGYEV – MÁRTON 2003, 154, 15.

⁵⁶⁷ GABLER 2007, 259.

⁵⁶⁸ OTTOMÁNYI K. ásatása V/34 obj. Ferenczy K. Múzeum, Isz. 2003.10.65.

⁵⁶⁹ GABLER D.: A balácai II. épület sigillatái. Balácai közl. 8 (2004) 146.

⁵⁷⁰ CSIRKE O. – GABLER D. – PALÁGYI S.: Terra sigillata edények a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből. Veszprém 2006, 24.

⁵⁷¹ FÜLÖP, E. N.: Terra sigillata leletek Savariából, a Perint patak nyugati oldaláról (Szombathely, Dózsa György u. 4). Savaria 28 (2004) 150, Nr.25 (Hayes 50).

⁵⁷² REDŐ, F.: The investigation of the Roman villa at Zalabaksa. Antaeus 28 (2005) 306.

⁵⁷³ REDŐ F. ásatása 2005-ben FNr 108–109, 139, 192 (Hayes 50); GABLER D.: Kereskedők Sallában. Zalalövő öröksége 3. Zalalövő 2005, 36, 46.

A leletanyag műhely és forma szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

		Itáliai	Dél-galliai	Közép-galliai	Rheinaberni	Westerndorfi	Pfaffenhofeni	Rheiniz/Westernd	Észak-afrikai	Meghatározhatatlan	Típusonként össz.
Itáliai formák	Consp. 12.5	1									1
	Consp. 3.1.7	1									1
	Consp. 20	1									1
	Consp. 39	5									5
	Consp. 43	1									1
	Consp. 39/43	29									29
	Drag 29/37	1									1
Relief	Drag. 29		5								5
	Drag. 30		6		2	2	2				12
	Drag. 37		69	126	382	27	4				608
Diszkrétlen	Drag. 27		11	1							12
	Drag. 36		9	2	2						13
	Drag. 33			5	21						26
	Drag. 42			1	3						4
	Drag. 46				1						1
	Drag. 18/31		2	29	38	1	1				71
	Drag. 32				35						35
	Drag. 39				1						1
	Lud Tb				4						4
	Drag. 38			4	4						8
	Drag. 54				11						11
	Drag. 43				2						2
	Hayes 174								1		1
	Hayes 50A								2		2
Meghatározhatatlan						2	18	3	75	98	
Összesen		39	102	169	505	30	9	18	6	75	953

ZUSAMMENFASSUNG

TERRA SIGILLATA AUS BUDAÖRS

In der Siedlung von Budaörs sind 953 Terra Sigillaten zum Vorschein gekommen, ihre Datierung fällt in die Zeit zwischen der mittleren augusteischen Epoche und dem Anfang des 4. Jhs., also über 300 Jahre. Die zwei norditalischen Exemplare aus mittelaugusteischer Zeit (Consp.B.1.7 und Consp.12.5) stammen vor der römischen Besitznahme, d.h. aus der Zeit, als die Grenzen von Illyricum noch nicht über Transdanubien erweitert worden sind. Diese sollten gemeinsam mit anderen römischen Waren als Geschenke beigegeben werden – ähnlich wie in Britannien – um die eingeborene eraviskische Aristokratie an die Seite der Römer zu stellen. Zwischen der Einfuhr der ersten Terra Sigillaten bis zum regelmäßigen Import hin sind fast 80 Jahre vergangen. Obwohl die Zahl der italischen Ware groß ist, sind die in der Siedlung gefundenen ältesten Teller und Tassen der Formgruppe B von Consp. 39 und Consp. 43, neben einem einzigen nordetrurischen Schüsselfragment von Drag. 29/37, zuzuordnen. Es ist aber überraschend, dass der Großteil der südgallischen Sigillaten (8 Exemplare) früher als die norditalischen ist. Von den 8 Fundstücken werden fünf Schüsseln der Form Drag. 29 aus La Graufesenque in die neronisch-vespasianische Zeit datiert und 3 Bilderschüsseln Drag. 37 können mit der Serie Germanus III in Verbindung gebracht werden. Der größte Teil des Fundmaterials von Condatomagus hängt mit Töpfern wie Mercator, Masculus und M. Crestio aus domitianisch-traianischer Zeit zusammen. Ein verhältnismäßig bescheidener Anteil vertritt die Manufaktur aus Banassac; von 7 Gefäßen gehören zwei zur Natalis-Gruppe und drei zu Germanif.ser. Der Export von diesen Produktionszentren in die Donauebene findet in der traianisch-hadrianischen Zeit statt, aber ihre Produktion läuft wahrscheinlich auch am Anfang der antoninischen Epoche weiter. Die mittelgallischen Manufakturen exportierten die Ware für unsere Siedlung ab hadrianischer Zeit. Die frühere Gruppe (Butrio, Attianus, Saciro) wird nur mit wenigen Exemplaren in unserem Fundmaterial vertreten; weiters kann nur ein einziges Stück aus der Regierungszeit der Antoninus Pius mit der frühen Manufaktur aus Martres-de-Veyre in Verbindung gebracht werden. Der Großteil der mittelgallischen Ware (mehr als 75%) unserer Siedlung kam aus den Werkstätten von Lezoux (Cinnamus, Albucius, Lactucissa, Paternus II).

53%, also 505 Exemplare der Sigillaten von Budaörs, sind der Manufaktur von Rheinzabern zuzuordnen. (Abb. 20.) Nur verhältnismäßig wenige glatte

Ware ist hier vertreten, kaum ein Viertel der Funde kann man diesen Formen zuordnen. Durch die besser datierte Reliefware ergibt sich auch die Möglichkeit innerhalb des Fundmaterials die Menge vor den markomannisch-sarmatischen Kriegen mit dem Importvolumen in den Jahrzehnten kurz nach 180 n. Chr. zu vergleichen. Das Letztere ist das fünffache des antoninischen Fundmaterials. Es ist auch dann ein bemerkenswertes Wachstum, wenn dieses Verhältnis sogar auf den Jahrzehnten extrapoliert wird. Also in diesem Fall rechnen wir damit, dass der für Import verwendbare Zeitraum zwischen der spätantoninisch-severischen Zeit bzw. dem mittleren Drittel des 3. Jhs. doppelt so lang ist wie der Zeitraum zwischen dem Produktionsbeginn der rheinischen Manufaktur und dem Ende der Markomannenkriege. Der auffallende Zuwachs kann mit dem wirtschaftlichen Aufschwung der severischen Epoche, welcher auch durch andere Quellen bezeugt ist, in Verbindung gebracht werden. Die Blütezeit der Siedlung von Budaörs war wahrscheinlich auch in dieser Zeit, ähnlich wie in den bedeutendsten Städten des pannonischen Grenzgebietes. In den Jahrzehnten nach der severischen Zeit verringerte sich der rheinische Import drastisch. Die ins mittlere Drittel des 3. Jhs. datierten Stücke (Victor II- Januco, Victor III) bilden nur 0,66% des gesamten Fundmaterials. Dieser Wert entspricht den bereits beobachteten Verhältnissen in Vindobona, von wo das bisher größte Terra sigillata-Material in Pannonien publiziert wurde. Die Anhaltspunkte bezüglich des Endes des Imports von Rheinzabern sind lückenhaft. Wir wissen nicht einmal genau, wie lange Bilderschüsseln in der rheinischen Manufaktur hergestellt worden sind. Ein Teil der in Pannonien auffindbaren Serien sind in Germania superior oder in Raetien mit in den Jahren 242, 246 oder 254 geprägten Münzen im Keller oder in verschiedenen Verfüllungsmaterialien zu finden. Trotzdem bleibt die Frage offen, ob es sich in diesen Fundkomplexen nicht um früher produzierte, aber über lange Zeit behaltene Erbstücke handelt. Oder wurden die bereits mehrere Jahrzehnte alten Gefäßtypen aus den älteren Formschüsseln neu geformt?¹

Der drastische Rückgang des Importes im mittleren Drittel des 3. Jhs. wurde mit den Produkten der Manufaktur von Westerndorf nicht kompensiert, weil

¹ HULD-ZETSCHKE, I.: Spät ausgeformte römische Bilderschüsseln. *Bonner Jb* 178 (1978) 315–344; BITTNER, K. – HULD-ZETSCHKE, I.: Zur Fortsetzung der Diskussion um die Chronologie der Rheinzaberner Reliefköpfe. *BVbl* 51 (1986) 254

sie auch in der severischen Zeit in die Donau- Provinzen wie die Sigillaten von Rheinzabern gelangten. In unserem Fundmaterial stammen 3,1% der Sigillaten von der Töpfersiedlung am Inn. Die Mehrheit der kaum mehr als zwei Dutzend Westerndorfer Sigillaten sind Produkte der späteren Werkstatt des Helenius, ähnlich wie auch in anderen Fundstellen in Pannonia inferior. Dennoch ist es überraschend, dass die Ware der Manufaktur von Westerndorf in geringerer Zahl, wie es auch für die Binnengebiete der Provinz typisch ist, im Spektrum der im Einzugsgebiet der an der *ripa Pannonica* liegenden Siedlung von Budaörs vorhanden ist. Die Forschung datiert das Ende von Westerndorf in das Jahr 233 n. Chr., also zur Zeit des ersten Alemanneneinfalles. Gewisser Zweifel im Bezug auf die Annahme über den Verfall der Töpfersiedlung im Jahre 233 ist begründet.

In der Zeit der Rezession in der Mitte des 3. Jhs. kamen die Sigillaten von Pfaffenhofen in unsere Provinz, vor allem ins Grenzgebiet. Im Fundmaterial von Budaörs sind die Exemplare dieser Manufaktur nur durch 1% vorhanden. Unter den wenigen genauer bestimmbar Gefäßen sind vier Stücke, die mit dem

Töpfer, der die Stempel von Helenius verwendete und ein Stück, das mit der Dicanus-Werkstatt in Verbindung gebracht werden können. Das niedrige Volumen des Importes kann mit der Stagnation der Handelsbeziehungen, mit der deutlich schlechteren Kaufkraft und mit dem sinkenden Lebensstandard bei der im Grenzgebiet lebenden Bevölkerung zusammenhängen.

Der wegfallende westliche Import wurde mit der nordafrikanischen Keramik nicht ersetzt. Diese Keramik ist öfters in unserem Fundmaterial vorhanden, unter anderen auch ein Krugfragment der Form Hayes 174. Dieser letztere Typus ist in Pannonien, aber auch in Noricum noch kaum vorgekommen. Der häufige vorkommende Teller der Form Hayes 50A wurde in die Mitte des 3. Jhs. datiert, aber eine spätere Zeitstellung bis in die Tetrachenzeit kann nicht ausgeschlossen werden. Der Import beweist unter anderem auch, dass Pannonien auch in der zweiten Hälfte des 3. Jhs. bzw. im 4. Jh. enge Handelsbeziehungen mit dem Mittelmeerraum aufrechterhalten hat.

Übersetzt von Andrea Csapláros

RÖVIDÍTVE IDÉZETT IRODALOM

ARAE FLAVIAE

1975 Planck, D. : *Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil. Forschungen und Berichte Vor- und Frühgeschichte Baden-Württemberg 6.* Stuttgart.

BÉMONT, C. – BOURGEOISE, A.

1986 *Les noms de potiers. In: Le terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire: implantations, produits, relations (sous la direction du C. Bémont - J. P. Jacob).* DAF 6, Paris.

BIEGERT, S. – LAUBER, J.

1995 *Töpferstempel auf glatter Sigillata vom vorderen/westrätischen Limes (mit einem Beitrag von K. Kortüm). Fberichte Baden-Württemberg 20, 547–666.*

BRUKNER, O.

1981 *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Roman Ceramic Ware in the Yugoslav part of the province of Lower Pannonia). Dissertationes et monographiae 24, Beograd.*

BULAT, M.

1958 *Terra sigillata s pečatim u muzeja Slavonije (Estampilles sur les potiers sigillées à Mursa).* Osječki Zbornik 6, 73–88.

1987 *Nalezi terra sigillata na Donjigradskom pristaništu v Osijeku 1961 (Terra sigillata Findings of 1961 in the work of Donji Grad in the Osijek City).* Osječki Zbornik 18–19, 37–76.

BUOCZ T. – GABLER D.

2002 *Savariai városfal. A városfal építési ideje a terra sigillaták tükrében.* Sárvár.

CGP

1990 *Stanfield, J. A. – Simpson, G.: Central Gaulish Potters. London 1958. Revised new ed : Les potiers de la Gaule centrale. Revue Arch. SITES hors-serie n. 37.*

CHRISTLEIN, R. – CZYSZ, W. – GARBSCH, J. – KELLNER, H-J. – SCHRÖTER, P.

1976 *Ausgrabungen in Pons Aeni. BVbl 41 (1976) 1–106.*

CONSP.

1990 *Ettliger, E. – Hedinger, B. – Hofmann, B. – Kenrick, Ph. M. – Pucci, G. – Roth-Rubi,*

- K. – Schneider, G. – Schnurbein von, S. – Wells, C. M., – Zabeňlicky-Schaffenegger, S. : *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae. Materialien zur röm.-germ. Keramik 10*, Bonn.
- CZYSZ, W.
1982 *Der Sigillata Geschirrfund von Cambodunum-Kempen*. BRGK 63, 281–346.
- DEKAN, J. – KUZMOVÁ, K.
1996 *Terra sigillata in Rusovce-Bergl reperta annis 1964–1969*. In: J. Rajtár – K. Kuzmová (Hrsg.) *Gerulata I. Arch. Inst. der Slowakischen Akademie*. Nitra, 145–192.
- DICKINSON, B.
1991 *Samian potter's stamps*. In: N. Holbrook-P. Bidwell: *Roman Finds from Exeter*. Exeter Archaeological Reports 4, Exeter, 46–54.
- DICKINSON, B. – HARTLEY, B-R. – PENGELLY, H W.
2004 *Samian Ware*. In: H. M. M. Cool: *The Roman cemetery at Brougham, Cumbria. Excavations 1966–1967*. Britannia Monograph. Ser. 21, London.
- EICHLER, F.
1938 *Nachlese zu den Sigillaten aus Brigetio in Wien*. Diss. Pann. ser. II. 10. Laureae Aquincenses, Festschrift B. Kuzsinszky I. Budapest, 30–37.
- FABER, A.
1994 *Das römische Auxiliarkastell und Vicus von Regensburg -Kumpfmühl*. Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetiens. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 49, München.
- FASOLD, P.
1993 *Das römisch-norische Gräberfeld von Seebruck-Bedaum*. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, Bd. 64. Kallmünz/Opf.
- FASOLD, P. – HÜSSEN, C. M.
1985 *Römische Grabfunde aus dem östlichen Gräberfeld von Faimingen-Phoebiana, Ldkr. Dillingen a. d. Donau*. BVbl 50, 287–336.
- FINÁLY, G.
1906 *Az Aquincumi Múzeum terra sigillata darabjai*. BudRég 9 (1906) 73–102.
- FISHBOURNE
1971 Cunliffe, B. (ed.): *Excavations at Fishbourne 1961–1969*. Reports of the Society of Antiquaries of London 26, Leeds.
- FORRER, R.
1911 *Die römischen Terra Sigillata-Töpfereien von Heiligenberg-Dinsheim und Ittenweiler im Elsass*. Mitteilungen der Gesellschaft zur Erhaltung der geschichtlicher Denkmäler im Elsass. N. F. Stuttgart, 525–768.
- FÖLZER, E.
1913 *Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manufakturen*. Bonn.
- GABLER, D.
1967 *Arrabona legkorábbi sigillatái*. Arrabona 9, 21–53.
1972 *Sigillaten auf dem Gebiet des Palatiums von Gorsium*. Alba Regia 13, 1974, 9–68.
1976 *Die Sigillaten vom Gebiete der Hercules-Villa in Aquincum mit einem Beitrag von I. Wellner*. ActaArchHung 28, 3–77.
1977 *Die Keramik von Vindobona*. In: Vindobona - Die Römer im Wiener Raum. Eigenverlag des Hist. Museum der Stadt Wien, 118–136, 215–242.
1978 *Terra sigillata*. In: *Römische Forschungen in Zalalövő 1976*. ActaArchHung 30, 391–408
1978 a *Die Sigillaten von Pfaffenhofen*. ActaArchHung 30, 77–147.
1979 *Terra sigillata*. In: *Römische Forschungen in Zalalövő 1977*. ActaArchHung 31, 383.
1981 *Terra sigillata*. In: *Römische Forschungen in Zalalövő 1978–1979*. ActaArchHung 33, 239.
1985 *Terra sigillaták az aquincumi canabae északi részén feltárt épületmaradványokból*. ArchÉrt 116, 109–117.
1986 *Terra sigillata im Töpferviertel von Poetovio*. ArhVestnik 37, 129–168.
1986a *Pannonia gazdasági súlypontjai és azok fejlődése a terra sigillaták tükrében*. Kandidátusi disszertáció. Budapest.
1989 *The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes*. BAR int. ser. 531, Oxford.
1989a *Die Sigillaten von Salla*. Grabungen 1982–1983. ActaArchHung 41, 436–475.
1990 *Terra sigillata az inotai és a pannoniai halomsírokban*. In: Palágyi, Sz. (szerk.): *Noricum-pannoniai halomsírok*. Várpalota 1988, Veszprém, 149–162.
1991 *Terra sigillata*. In: Kocsis László *et al.*: *A tribunus laticlavusok háza az aquincumi 2–3. sz.-i legiotáborban*. BudRég 28, 135–140, 149–150.
1991a *Römische Strassenstation in der Gemarkung von Sárvár*. ComArchHung 60, 39–84.

- 1992 A balácai terra sigillaták 2. Balácai közlemények 2, 293–316.
- 1996 Terra sigillata tardo-italica in Pannonia. *ActaArchHung* 48, 49–69.
- 1997 Die römische Strassenstation von Sárvár und ihre Vorgängerbauten aus dem 1. Jh. *Carnuntum Jb* 1997, 23–82.
- 1999 Terra sigillaták az alberfalvai vicusból. *BudRég* 33, 143–153.
- 2001 A balácai terra sigillaták 3 (Die Sigillaten von Baláca 3). *Balácai közl.* 6, 97–140.
- 2002 Terra sigillaták az aquincumi canabaeból (Terra Sigillaten aus den canabae legionis von Aquincum). *BudRég* 35, 227–266.
- 2004 Zur frühen Terra sigillata der Zivilsiedlung von Vindobona. In: Dembski, G. – Zavadil, M. – Gabler, D.: *Ausgewählte Funde vom Rennweg 44 in Wien*. Wiener Arch. Studien 6. Wien, 101–161.
- 2007 Terra sigillaták a pátyi telepen. *Studia Comitatensia* 30, 239–275.
- GABLER, D. – KELLNER, H.-J.
1994 Die Bildstempel von Westerndorf II. *Helenius und Onniorix*. *BVbl* 58, 185–270.
- GABLER, D. – HORVÁTH, FR.
1996 A szakályi terra sigillaták és helyük a benn-szüllött telep kerámiaspektrumában (Die Terra Sigillaten von Szakály und ihre Stellung im Keramikspektrum der einheimischen Siedlung). *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 19, 115–190.
- GABLER, D. – MÁRTON, A.
2005 Galliai-germaniai és Duna-vidéki terra sigillata bélyegek nem reliefdíszes edényeken. *ComArchHung*, 227–307.
- GABLER, D. – PALÁGYI, S.
1989 A balácai terra sigillaták I épület (főépület) 1906–1926-os, 1976–1979-es ásatásából és a 6. helyiség (pince) anyagából. *Balácai közl.* 1, 109–134.
- GABLER, D. – PICHLEROVA, M.
1996 Terra sigillata aus Gerulata. In: J. Rajtár – K. Kuzmová (Hrsg.) *Gerulata I*. Arch. Inst. der Slowakischen Akademie. Nitra, 45–143.
- GROH, ST.
1996 Die Insula XL von Flavia Solva. Ergebnisse der Grabungen 1959 und 1989 bis 1992. *Sonderschr. Österr. Arch. Inst.* 28, Wien.
- GRÜNEWALD, M.
1977 Römerzeitliche Streufunde vom Mühläugl, Gem. Bad Deutsch-Altenburg. *FÖ* 16.
- 1979 Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968–1974). *RLÖ* 29, Wien.
- 1979a Sigillaten und ein rot überfärbtes Keramikfragment aus Carnuntum in der Sammlung Eike-Meinrad Winkler. *FÖ* 18, 81–87.
- 1983 Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). *RLÖ* 32, Wien.
- HARTLEY, B. R.
1972 The Roman Occupation of Scotland: the evidence of Samian ware. *Britannia* 3. 1–55.
2000 The Samian. In: Evans, E.: *The Caerleon canabae. Excavations in the civil settlement 1984–1990*. *Britannia Monogr. Ser. No. 16*, London.
- HAYES, J. W.
1972 Late Roman Pottery. *British School at Rome*. London.
- HAWKES, C. F. C. – HULL, M. R.
1947 *Camulodunum. First Report on the Excavations at Colchester 1930–1939*. Oxford Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London 14.
- HEILIGMANN, J.
1990 Der „Alb-Limes“. *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 23, Stuttgart.
- HERMET, F.
1934 *La Graufesenque (Condatomagus)*. Paris.
- HEYDENDORFF, W.
1950 Töpferstempel auf Terra sigillata aus Carnuntum. *Mitteilungen des Vereins der Freunde Carnuntums* 3, 8–10.
- HORVÁTH, FR.
2001 Terra sigillata magángyűjtemény Sárvár és környékéről. *ComArchHung* 87–123.
2003 Terra sigillata aus dem Kastellvicus Azaum/Odiavum aus den Jahren 1998–2000. In: Szabó, Á. – Tóth, E. (eds): *Pannonia Provincialia et Archaeologia Eugenio Fitz octogenario dedicata. Libelli Archeologici ser. nova* 1, Budapest, 139–196.
- HUDECZEK, E.
1965 Die Terra sigillata-Funde des Jahres 1963. *Carnuntum Jb* 1963/64, 74–91
- JACOBS, J.
1913 Sigillatafunde aus einem römischen Keller zu Bregenz. *Jb für Altertumskunde* 6(1912) Wien, 172–.

- JOBST, W. – RUDOLF, E. – DINSTL, A. – GABLER, D. – KNIBBE, K. – RAUCHENWALD, A.
1987 Carnuntum Zivilstadt 1986–1987. Bericht der Ausgrabungen. Carnuntum Jb, 201–219.
- JUHÁSZ, Gy.
1935 A brigetioi terra sigillaták. (Die Sigillaten von Brigetio) Diss. Pann. Ser. II. 3, Budapest.
- KALTENBERGER, A.
1994 Ausgrabungen St. Peter, Salzburg: 1. Die Terra sigillata 1980–1992. JÖAI 64, 158–172.
- KANDLER-ZÖCHMANN, Ch.
1996 Terra sigillata mit Töpferstempeln aus der ehemaligen Sammlung Heydendorff. In: Römerzeit–Mittelalter. Archäologische und kulturwissenschaftliche Beiträge. Festschrift Herma Stiglitz. Publikationen des Museumvereines Petronell-Carnuntum Auxiliarkastell, 51–59.
1997 Terra sigillata der Grabungskampagne 1993. In: Kandler, M. (Hrsg.): Das Auxiliarkastell Carnuntum 2. Forschungen seit 1989. Öst. Arch. Inst. Sonderschriften 30, Wien, 101–170.
2001 Die Terra sigillata der „Steilhang-Grabung“ 1971–1972 in Petronell. Carnuntum Jb, 47–159.
- KARNITSCH, P.
1955 Die verzierte Sigillata von Lauriacum (Lorch-Enns). FiL 3, Linz.
1959 Die Reliefsigillata von Ovilava (Wels, Oberösterreich). Schriftenreihe des Institutes für Landeskunde von Oberösterreich 12, Linz.
1971 Sigillata von Juvavum. Die reliefverzierte Sigillata im Salzburger Museum Carolino Augusteum. Jahresschr. des Museum Carolino Augusteum 1970, 30–.
1972 Die Kastelle von Lentia (Linz). Linzer Arch. Forschungen Sonderheft IV. 2, Linz.
- KELEMEN M. – HORVÁTH I. – TORMA I.
1979 Magyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Budapest.
- KELLNER, H-J.
1968 Beiträge zum Typenschatz und zur Datierung der Sigillata von Westerndorf und Pfaffenhofen. Zur Sigillata-Töpferei von Westerndorf IV. Das Bayerische Inn-Oberland 35, 5–72.
1981 Die Bildstempel von Westerndorf. Comitialis und Jassus. BVbl 46, 121–.
- KISS K.
1948 A westerndorfi terra-szigillata gyár. ArchÉrt ser. 3. 7–9 (1946–1948) 216–274.
- KNORR, R.
1910 Die verzierten Terra Sigillata-Gefäße von Rottenburg-Sumelocenna. Stuttgart.
1912 Südgallische Terra Sigillata Gefäße von Rottweil. Stuttgart 1912.
1919 Töpfer und Fabriken verzierter Terra-Sigillata des ersten Jahrhunderts. Stuttgart.
1952 Terra-Sigillata-Gefäße des ersten Jahrhunderts mit Töpfernamen. Stuttgart.
- KREKOVIĆ, E.
1996 Terra sigillata aus Grabungen und Lesefunden in Rusovce-Bergl und seiner nächsten Umgebung (1976–1978). In: Rajtár, J. – Kuzmová, K. (Hrsg.) Gerulata I. Arch. Inst. der Slowakischen Akademie. Nitra, 193–203.
- KUZMOVÁ, K.
1992 Terra sigillata v zbierkach Múzea Komarno. Katalog III. Rímske zbierky. Komarno.
- LAMBOGLIA, N.
Nuove osservazioni sulla „terra sigillata chiara“. Rivista di Studi Liguri 24 (1958) 257–330, 29 (1963) 145–212.
- LEBEGYEV J. – MÁRTON A.
2003 Újabb terra sigillata leletek az aquincumi katonavárosi canabae területéről (New Samian Ware Finds from the canabae legionis of Aquincum). ArchÉrt 128, 125–176.
- LUDOWICI, W.
1927 Katalog V. Stempel, Namen und Bilder römischer Töpfer aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern 1901–1914. Jochgrim.
- MAKJANIĆ, R.
1995 Terra sigillata. In: R. Košević – R. Makjanić, Siscia. Pannonia superior. Finds and Metalwork Production. BAR S621, Oxford. Int. Ser.
- MATUSCHEK, J. – NOWAK, H.
1999 Fundchronik. Strebersdorf. Fundber. Öst. 37 (1998) 755–772.
1999a Fundchronik. Strebersdorf. Fundber. Öst. 38.
- MEDRI, M.
Terra sigillata tardo-italica decorata. Studia archaeologica 60. Roma 1992.

- MEES, A. W.
1993 Probleme um die Anfangsdatierung von Aquincum. *BudRég* 30, 61–85.
1995 Modellsignierte Dekorationen auf südgalischer Terra sigillata. *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* Bd. 54, Stuttgart.
2002 Organisationsformen römischer Töpfer-Manufakturen am Beispiel von Arezzo und Rheinzabern unter Berücksichtigung von Papyri, Inschriften und Rechtsquelle. *Röm.-Germ. Zentralmuseum, Mainz. Monographien*, 52, Mainz.
- MENKE, H.
1974 Reliefverzierte Sigillata aus Karlstein-Langackertal, *Ldkr. Berchtesgaden. BVbl* 39, 127–160.
- MIKL-CURK, I.
1969 Terra sigillata in sorodne vršte keramike iz Poetovija. (Terra sigillata und ähnliche Keramikgattungen aus Poetovio) *Dissertationes* 9, Beograd- Ljubljana.
- MOREL, CH. – REYRE, P.
La céramique gallo-romaine de Banassac (Lozère). *L'atelier de Germanus. La Canourge*.
- MÜLLER, G.
1968 Das Lagerdorf des Kastells Butzbach. *Limesforschungen* 5, Berlin.
- NAGY L.
1931 Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Az Aquincumi Múzeum 1930. évi ásatása) – Die altchristliche cella trichora der Raktárgasse in Óbuda. *Az Aquincumi Múzeum kiadványa*, Budapest.
1941 Az aquincumi polgárváros tüzoltóságának székháza- La maison du collègue des pompiers de la ville civile d' Aquincum). *Laureae Aquincenses I. Diss. Pann. ser. II.* 11, Budapest, 182–231.
- NOWAK, H.
2005 Sigillaten aus Carnuntum. Teil einer Privatsammlung. *Röm. Öst.* 28, 197–242.
- OELMANN, F.
Die Keramik des Kastells Niederbieber. *Materialien zur röm.-germ. Keramik* 1, Frankfurt a. Main, 1914.
- OSWALD, F.
1964 Index of Figure Types on Terra sigillata. *Suppl. Annals Archaeology and Anthropology. Liverpool* 23–24 (1936–1937) rep. London.
- OSWALD, F.
1964 Index of potters' stamps on Terra sigillata, „Samian ware”. *Margidunum* 1931, rep. 1964.
- OSWALD, F. – PRYCE, D.
1966 An introduction to the study of terra sigillata. London 1920, new ed. London.
- OTTOMÁNYI, K. – GABLER, D.
1985 Római telepek Herceghalom és Páty határában (A pátyi terra sigillaták). *Studia Comitatus* 17, 185–271.
- PF. KELLNER, H.-J.
Die Sigillata Töpferei in Pfaffenhofen am Inn und ihr Formenschatz. *Germania* 42 (1964) 80–91.
- PFERDEHIRT, B.
1976 Die Keramik des Kastells Holzhausen. *Limesforschungen* 16, Berlin.
- PÓCZY, K.
1957 Keramik. In: *Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung* 36, Budapest, 34–98.
- PONS AENI
1969 Christlein, R. - Kellner, H. - J. : Die Ausgrabungen 1967 in Pons Aeni. *BVbl* 34, 71–161.
- PRÖTTEL, P.
1996 Mediterrane Feinkeramik des 2–7. Jh. n. Chr. im Oberen Adria-raum und in Slovenien. *Kölner Studien zur Arch. der römischen Provinzen* 2.
- RAUCHENWALD, A.
1996 Die Funde der Ausgrabungen 1986–1990 in der Zivilstadt Carnuntum. *Carnuntum Jb* (1997), 61–226.
- RICKEN, H. – FISCHER, CH.
1963 Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. *Materialien zur römisch-germanischen Keramik* 7, Bonn.
- RICKEN, H. – LUDOWICI, W.
1948 Katalog Rheinzabern VI. *Tafelband Darmstadt* 1942, 2. Aufl. Bonn.
- RIVET, L. – SCHINDLER KAUDELKA, E.
2006 Les sigillées tardo-italiques (TSTI) de formes Drag. 35–36 (Conspectus 39–44) à décor barbotiné. In: *SFECAG Actes du Congrès de Pézenas*, 641–654.

- ROGERS, G.
1974 Poteries sigillées de la Gaule centrale I. Motifs non figurés. Gallia suppl. 28, Paris.
- RUPRECHTSBERGER, E.
1980 Terra sigillata aus dem Ennser Museum II. Kerbschnitt und Barbotine-Sigillaten, unverzierte Sigillata, Töpferstempel und Ritzinschriften. Beiträge zur Landeskunde von Oberösterreich. Hist. Reihe I. 17, Linz.
- SALOMONSON, J. W.
1969 Spätromische rote Tonware mit Reliefverzierung aus nordafrikanischen Werkstätten. Untersuchungen zur reliefgeschmückten Terra Sigillata chiara „C“. BaBesch 44, 4–109.
- SCHAUB, A.
1994 Markomannenzeitliche Zerstörungen in Sulz am Neckar. Ein tradiertes Irrtum. In: Friesinger, H. – Tejral, J. – Stuppner, A. (Hrsg.), Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Brno, 439–445.
- SCHNURBEIN VON, S.
1977 Römisches Gräberfeld von Regensburg. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte Reihe A Bd. 31. Kallmünz/Opf.
- SIMON, H.-G.
1973 Terra sigillata. In: D. Baatz: Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes. Limesforschungen 12, Berlin.
1989 Münzen und Terra sigillata aus den Grabungen von 1984 bis 1986. In: Schönberger, H. – Köhler-H., J. – Simon, G.: Neue Ergebnisse zur Geschichte des Kastells Oberstimm. BRGK 70, 267–307.
- STANFIELD, J. A. – SIMPSON, G.
1990 Central Gaulish Potters. London 1958. Revised new ed. Les potiers de la Gaule Centrale. Revue Arch. Sites hors- serie n. 37.
- STRUCK, M.
1996 Römische Grabfunde und Siedlungen im Isartal bei Ergolding, Ldkr. Landshut. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, Bd. 71. Kallmünz/Opf.
- SWOBODA-MILENOVIĆ, R. M.
1955 Ausgrabungen in der Zivilstadt Carnuntum 1955. Carnuntum Jb 33–48.
- TORMA, K.
1882 Római cserépedény bélyegek és karczolatok. ArchÉrt 2, 207–230.
- URNER-ASTHOLZ, H.
1946 Die römische Keramik von Schleithem-Juliomagus. Schaffhauser Beitr. zur vaterländischen Geschichte 23, Thayngen, 5–.
- VARSÍK, V. – KUZMOVÁ, K. – SCHMIDTOVÁ, J.
1996 Archäologische Untersuchungen bei der Bautätigkeit in Rusovce. In: Kuzmová, K. – Rajtár, J. (Hrsg.): Gerulata I. Arch. Inst. der Slowakischen Akad. d. Wiss, Nitra, 205–243.
- WALKE, N.
1965 Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodurum. Limesforschungen 3, Berlin.
- WEBER-HIDEN, I.
1996 Die reliefverzierte Terra sigillata aus Vindobona. I. Legionslager und canabae. Wiener Arch. Studien 1, Wien.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S.
1986 Italische Terra sigillata. Carnuntum, canabae legionis. Die Ausgrabungen auf der Flur Mühlacker in Bad Deutsch-Altenburg. Zusammengestellt anlässlich des 14. Int. Limeskongresses in Bad Deutsch Altenburg, 37–56.
1992 Terra sigillata tardo-padana. Acta RCRF 31–32, 415–443.
- ZANIER, W.
1992 Das römische Kastell Ellingen. Limesforschungen 23, Mainz.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A leletanyag publikálásra történő átengedéséért ezúton mondok hálás köszönetet az ásató Dr. Ottományi Katalinnak, aki a munka finanszírozásán kívül tanácsaival és a lelőhelyekre vonatkozó adatokkal segítette a feldolgozást. A leletrajzokat Ba Zsuzsanna, a fotókat Kádas Tibor készítette; mindkettőjük munkáját hálásan köszönöm.